

Milieubeweging, speler van belang?

Een casusonderzoek naar de strategie van de milieubeweging in Nederland ten tijde van het kabinet-Den Uyl.

Auteur: Steven Kastelijns
Studentnummer: S4153685
Master: Politiek & Parlement
Scriptiebegeleider: Adriejan van Veen
Datum: 31-08-2018
Aantal woorden: 16.354

Radboud University

Inhoudsopgave	blz.2
Voorwoord	blz. 4
Afkortingenlijst	blz. 5
Inleiding	blz. 6
Tijdsafbakening	blz. 8
Afbakening begrippen	blz. 8
Status quaestionis	blz. 12
- De relevantie van de Nederlandse milieubeweging	blz. 12
- Het bestaande beeld van de milieubeweging	blz. 12
- De indeling van wetenschappelijk onderzoek	blz. 13
- De bijdrage van dit onderzoek aan de wetenschap	blz. 17
Hoofdvraag	blz. 18
Casus van het onderzoek	blz. 20
Methode	blz. 22
Hoofdstuk 1. De Nederlandse milieubeweging tot begin jaren 1970	blz. 25
- De Nederlandse milieubeweging tot de jaren zeventig	blz. 25
- Ontstaan milieubeweging	blz. 27
- De milieubeweging verandert	blz. 29
- Deelconclusie deelvraag 1	blz. 31
Hoofdstuk 2. Het Nederlands milieubeleid tot begin jaren 1970	blz. 32
- De ontwikkeling van het milieubeleid	blz. 32
- Natuurbeschermingsbeleid tot begin jaren zeventig	blz. 32
- Opkomst beschermd milieubeleid	blz. 33
- De opkomst van de lobbyisten	blz. 35
- Het karakter van het Kabinet-Den Uyl	blz. 36
- Deelconclusie deelvraag 2	blz. 38
- Besluitvorming rondom het Dollardkanaal	blz. 39
- Deelconclusie deelvraag 3	blz. 40
Hoofdstuk 3. De lobby van de gematigde milieubeweging inzake het Dollardkanaal	blz. 42
- De lobby van de milieubeweging	blz. 42
- De conclusies van de RPC worden gepubliceerd	blz. 46
- De bewindvoerders komen naar Groningen	blz. 47
- De ministerraad beslist	blz. 48
- Deelconclusie deelvraag 4	blz. 49
Conclusie	blz. 50
- Discussie	blz. 51
- Aanbevelingen vervolgonderzoek	blz. 54

Bibliografie

- Gebruikte literatuur	blz. 57
- Gebruikte archieven	blz. 63
- Gebruikte Kamerstukken	blz. 64
- Gebruikte (online)kranten	blz. 64
- Gebruikte weblinks	blz. 65

Voorwoord

Voor u ligt mijn masterscriptie: *Milieubeweging, speler van belang: een casusonderzoek naar de strategie van de milieubeweging in Nederland ten tijde van het kabinet-Den Uyl*. Deze Masterscriptie is deel van de afronding van de masterspecialisatie Politiek en Parlement, aan de Radboud Universiteit. Deze scriptie is gemaakt onder begeleiding van Adriejan van Veen. Deze scriptie gaat over de verhouding tussen de milieubeweging en de politiek.

De milieubeweging kwam bij toeval op mijn pad. Ik kwam de milieubeweging tegen bij onderzoek voor een paper voor mijn master. Daarna ben ik me in de milieubeweging gaan verdiepen en ben ik bij de lobby van Natuurmonumenten, een organisatie binnen de milieubeweging, stage gaan lopen. Hier kreeg ik pas echt een beeld van de positie van de milieubeweging in de praktijk. Deze positie fascineerde me en daarom heb ik de keuze gemaakt mijn masterscriptie hierover schrijven. In mijn masterscriptie heb ik mij gericht op de jaren zeventig.

De milieubeweging begin jaren zeventig is een gebied dat lastig te onderzoeken bleek. Het tastbaar en concreet maken van het onderzoek naar de milieubeweging was een grote uitdaging tijdens het schrijven van mijn scriptie. Het beperken van het onderzoek was een continue uitdaging. Mijn scriptiebegeleider heeft me hier op een prettige en kritische manier bij geholpen.

Ik wil tevens mijn connecties van mijn oude stage bedanken. Zij brachten mij in contact met oud medewerkers uit de tijd van mijn onderwerp. Zij waren bereid geïnterviewd te worden. Deze interviews hielpen me goed grip op de materie te krijgen en bespaarden me veel tijd in het archiefonderzoek, dat ik deed in het Instituut voor Sociale Geschiedenis. Daarvoor wil ik hen hartelijk bedanken. Mijn dank gaat ook uit naar Stichting Natuur en Milieu, dat toestemming verleende hun archief door te spitten op zoek naar relevante bronnen.

Ten slotte wil ik ook mijn vrienden familie en vriendin bedanken, die me veel gesteund en geholpen hebben tot aan de laatste loodjes van het schrijfproces.

Afkortingenlijst

KVP = Katholieke VolksPartij

PvdA= Partij van de Arbeid

D'66= Democraten 66

PPR= Politieke Partij Radikalen

ARP= Anti-Revolutionaire Partij

VVD= Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

PSP= Pacifistische Socialistische partij

DS'70= Democratisch Socialisten '70

RPC= Rijksplanologische commissie

VOMIL=Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne

IISG=Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

SCP= Sociaal en Cultureel Planbureau

Inleiding

In 1972 publiceerde de Club van Rome, een groep wetenschappers van verschillende wetenschappelijke disciplines een lijvig rapport: *The limits to growth*. De wetenschappers kwamen tot de volgende drie conclusies:

- *Given business as usual, i.e., no changes to historical growth trends, the limits to growth on earth would become evident by 2072, leading to "sudden and uncontrollable decline in both population and industrial capacity".*
- *Growth trends existing in 1972 could be altered so that sustainable ecological and economic stability could be achieved.*
- *The sooner the world's people start striving for the second outcome above, the better the chance of achieving it.*¹

De Club van Rome concludeerde dat de verwachte economische groei in de jaren na het verschijnen van het rapport grote consequenties zou hebben voor de ecologische, economische en maatschappelijke stabiliteit in Nederland. *The limits to growth* zorgde voor een dusdanige commotie in de Nederlandse samenleving dat de helft van de wereldwijde oplage in Nederland werd verkocht.² Duurzaamheid zou volgens de aanhangers van dit rapport van levensbelang zijn. De economische groei zou volgens deze groep niet onbeperkt mogen zijn als dit ten koste zou gaan van het milieu, de energievoorraad en het algemene belang van latere generaties.

Door de dominante positie van duurzaamheid in het maatschappelijke debat werd het een containerbegrip en heeft duurzaamheid tegenwoordig verschillende betekenissen. Wat duurzaamheid in dit onderzoek betekent, wordt in de begripsafbakening uiteengezet. Duurzaamheid veranderde van een nichebegrip in een algemeen aanvaardbaar begrip, zo betogen historici Yanicke Goris en Wim van Meurs.³ Het begrip duurzaamheid ontwikkelde zich van term voor de avant-garde van de samenleving naar norm voor brood in de

¹ Donella H. Meadows e.a., *The limits to growth; A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind* (New York 1972) 23-24.

² Jacqueline Cramer, *De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging* (Utrecht 1989) 31.

³ Yannicke Goris en Wim van Meurs, 'Geitenwollensokken, vogelaars en plofkippen', *Ex Tempore* 33:2 (2014) 102-118, aldaar 118.

supermarkt. Zo wordt duurzaamheid tegenwoordig ingezet als marketingtool.⁴ Op etiketten van producten wordt vermeld dat iets 'duurzaam is gemaakt'. Dit constateert lobbyist Peter Köppl: duurzaamheid is mainstream geworden.⁵ Duurzaamheid is als frame van ecologen overgenomen en beleidsmakers en lobbyisten plakken dit etiket overal op. Het gevolg is dat duurzaamheid geregeld als holle frase wordt gebruikt.⁶ Het gebruik van het frame duurzaamheid kan volgens Köppl leiden tot duurzamer gedrag op de langere termijn, doordat mensen onbewust duurzamer handelen.⁷

Niet alleen in de burgersamenleving is duurzaamheid een issue, overheidsbeleid is zich gaandeweg steeds meer gaan richten op duurzaamheid. Deze ontwikkeling blijkt uit een trendanalyse die is uitgevoerd door het onderzoeksbureau Research voor Beleid in opdracht van het Nationaal Archief met betrekking tot het domein van natuur en milieu.⁸ Zowel in bewustzijn rond duurzaamheid als in het beleid over natuur en milieu, zijn verschillende trends zichtbaar, constateerde het Nationaal Archief. Een relevante trend op het gebied van natuur en milieu is de inzet van duurzaamheid als beleidsthema door de overheid. Tekenend voor het begin van de trendontwikkeling waren de Energienota (1974) en de Nota Selectieve Groei (1976), uitgebracht door toenmalig minister van Economische Zaken Ruud Lubbers (KVP).⁹ In de Nota Selectieve Groei werd uiteengezet hoe in de visie van het kabinet, economische groei samen dient te gaan met andere maatschappelijke doelstellingen, zoals aandacht voor het milieu en een 'eerlijke verdeling van schaarse grondstoffen'.¹⁰ Vanaf de jaren negentig heeft de overheid getracht bewustwording van milieuproblemen te creëren.¹¹ Deze 'verduurzaming' van overheidsbeleid resulteerde in een jonge generatie die belang

⁴ 'Foodwatch: 'AH-label puur&eerlijk misleidt'', *Volkscrant* (14 augustus 2013) <https://www.volkscrant.nl/nieuws-achtergrond/foodwatch-ah-label-puur-eerlijk-misleidt~bc497c55/> (geraadpleegd 21-8-2018); Marco Groot, 'Duurzaamheid? Bestaansrecht!', *Financieel Dagblad*, (17 april 2017) <https://fd.nl/beurs/1197919/duurzaamheid-bestaansrecht#> (geraadpleegd 10-5-2018).

⁵ Peter Köppl, 'Green lobbying: is sustainability more than a new frame for old-style lobbying? A consultant's personal point of view', *Journal of Public Affairs* 12: 3 (2012) 177–180, aldaar 177.

⁶ IvCB, public affairs & stakeholder management, 'Meer erkenning voor duurzame koplopers', https://ivcb.nl/portfolio_page/meer-erkenning-voor-duurzame-koplopers/ (geraadpleegd 12-5-2018).

⁷ Köppl, 'Green lobbying', 179.

⁸ Research voor Beleid, *Trendanalyse milieu 1976 – 2005 eindrapport* (z.p. 2014) 6-7.

⁹ Rijksvoorlichtingsdienst, *Samenvatting beleid kabinet-Den Uyl 1973-1977* (Den Haag 1977) 77-78.

¹⁰ Nota inzake selectieve groei (Economische Structuurnota), Tweede Kamer, zitting 1975-1976, Kamerstuk 13 ondernummer 955, 8.

¹¹ Nationaal Archief, *Conceptrapport domein Natuur en milieu Onderzoeksteam, Trendanalyse 1976-2005* (z.p. 2014) 94.

hechtte aan duurzaamheid.¹²

De vraag in dit onderzoek is hoe duurzaamheid gemeengoed is geworden en deel werd van het politieke beleid en de beleidsmatige keuzes. Het is onduidelijk of deze ontwikkeling deel was van een historische lineaire ontwikkeling en tendens richting duurzaamheid of dat lobbyisten van de milieubeweging een aandeel hadden in deze ontwikkeling. Het is daarom wetenschappelijk relevant te onderzoeken hoe de verhouding tussen de milieubeweging en de politiek was in een veranderende wereld en een veranderend politiek landschap en welke strategische afwegingen van de milieubeweging daaruit voortvloeiden. Daarom wordt in dit onderzoek onderzocht hoe duurzaamheid vorm kreeg in de praktijk van het beleid, welke positie de milieubeweging aannam ten opzichte van de overheid en hoe zij het kabinet-Den Uyl zover wist te krijgen duurzame beleidskeuzes te maken. In dit onderzoek wordt tevens onderzocht hoe de gematigde milieubeweging haar relevantie behield naast de protesten van het activistische gedeelte van de milieu- en andere sociale bewegingen die in de periode rond het kabinet-Den Uyl bestonden.

Tijdsafbakening

Dit onderzoek richt zich op de verhouding tussen de milieubeweging in Nederland en het kabinet-Den Uyl (1973-1977) bij de totstandkoming van politieke keuzes rond het Dollardkanaal. De periode die in dit onderzoek wordt onderzocht, het begin van de jaren zeventig, was een periode waarin verschillende sociale bewegingen opkwamen, waaronder de milieubeweging. Dit onderzoek richt zich voornamelijk op de periode van het kabinet-Den Uyl, omdat het grootste deel van de besluitvorming over de casus van het Dollarkanaal plaatsvond gedurende dit kabinet. Een enkele keer wordt gekeken naar de periode voor en na dit kabinet, om de situatie te duiden.

Afbakening begrippen

In dit onderzoek worden verschillende begrippen gebruikt die op meerdere manieren geïnterpreteerd kunnen worden. Om verwarring te voorkomen worden de volgende begrippen in dit hoofdstuk afgebakend: duurzaamheid, milieubewust, milieubeweging, actierepertoire, gematigde en traditionele milieubeweging, nieuwe en activistische milieubeweging en lobby.

¹² 'Jonge politici tekenen manifest voor duurzaamheid', *NOS* (22 februari 2017) <https://nos.nl/artikel/2159551-jonge-politici-tekenen-manifest-voor-duurzaamheid.html> (geraadpleegd: 26-1-2018).

Duurzaamheid is niet eenduidig te definiëren, aldus bedrijfskundige Bas van der Linden.¹³ Zo zijn in het verleden voor het definiëren van het concept duurzaamheid verschillende definities gebruikt. Volgens bestuurskundigen Gerard Breeman en Arco Timmermans zijn in de discussie rondom milieuproblemen continu andere frames gebruikt voor duurzaamheid die als verzamelterm dienden voor verschillende maatschappelijke- en milieuproblemen.¹⁴ In dit onderzoek wordt gekeken of de essentie van duurzaamheid in het verleden een rol speelde in de beleidsontwikkeling en wordt niet gekeken naar de rol van duurzaamheid als begrip. In dit onderzoek worden duurzame beleidskeuzes en duurzame groei gedefinieerd als keuzes voor economische groei die niet ten koste gaat van natuur, milieu en groeimogelijkheden in de toekomst. Dit betekent dat sprake dient te zijn van ‘bewuste beperking van puur economisch belang op de korte termijn’.¹⁵

In dit onderzoek wordt *milieubewust beleid* onderzocht om het onderzoek naar duurzaamheid tastbaar te maken. Duurzaamheid wordt door andere auteurs gezien als een onderdeel van *milieubewust beleid*. Historicus A.C.A.M Bots gebruikt bijvoorbeeld de term *ecologisch besef*.¹⁶ Voor de definitie van *milieubewust* wordt de lijn gevolgd van socioloog Wim van Noort: “een beleid dat bijdraagt tot de vermindering van de verontreiniging van lucht, water en bodem”.¹⁷ Deze definitie sluit aan bij de thematiek in deze casus.

Het begrip milieubeweging is voor interpretatie vatbaar. Dit onderzoek volgt de definitie van milieukundige Egbert Tellegen: “het samenstel van actoren en activiteiten gericht tegen de aantasting van natuur en landschap, uitputting van grondstoffen en energiebronnen en verontreiniging van lucht, water en bodem.”¹⁸ Een aantal organisaties bemoeiden zich in de jaren zeventig met de problemen veroorzaakt door deze hierboven genoemde aantasting.¹⁹ De relevante organisaties uit de milieubeweging voor dit onderzoek zijn Natuurmonumenten, Stichting Natuur en Milieu, de Vogelbescherming en de Waddenvereniging. Deze organisaties waren betrokken bij de lobby omtrent de Dollard. De

¹³ Bas van der Linden, ‘Duurzaamheid en andere waarden’, *Podium voor bio-ethiek* 19:1 (2012) 6-9, aldaar 6.

¹⁴ Gerard Breeman en Arco Timmermans, ‘Evolutie van het klimaatvraagstuk: agendadynamiek en framing van het klimaatprobleem in de media’, *Bestuurskunde* 4 (2009) 27-37, aldaar 33.

¹⁵ ‘Betekenis duurzaam’, *Onze taal*, <https://onzetaal.nl/taaladvies/duurzaam> (geraadpleegd 10-5-18).

¹⁶ A.C.A.M Bots, ‘Geschiedenis en duurzaamheid, iets met elkaar van doen?’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 115: 2 (2002) 231-253.

¹⁷ Wim van Noort, ‘De fluctuerende milieupolitiek’, *Beleid en Maatschappij* 3 (1990) 132-156, aldaar 131.

¹⁸ Egbert Tellegen, *Milieubeweging* (Utrecht 1983) 10-11.

¹⁹ Wim van Noort, *Bevlogen bewegingen, een vergelijking van de anti-kernenergie-, kraak- en milieubeweging* (Amsterdam 1988) 200-205.

organisaties werkten samen in een ad hoc opgerichte werkgroep, (Werkgroep Dollard) die trachtte de aanleg van het Dollardkanaal tegen te gaan.

Een ander relevant begrip in dit onderzoek is *actierepertoire*. Dit begrip komt oorspronkelijk uit het onderzoek van socioloog Charles Tilly en gaat over de vraag hoe sociale bewegingen zich organiseren, het geheel aan interacties en de manier waarop acties van sociale bewegingen vorm krijgen.²⁰ Het handelen van de milieubeweging wordt gezien als onderdeel van het actierepertoire van de milieubeweging. Daarom wordt de definitie van Tilly gevolgd in dit onderzoek. In dit onderzoek wordt gekeken naar het actierepertoire dat de gematigde milieubeweging hanteerde. Het begrip actierepertoire gaat in dit onderzoek over de vraag op welke manier de gematigde milieubeweging het overheidsbeleid trachtte te beïnvloeden, oftewel de machtsmiddelen of pressiemiddelen van de milieubeweging.²¹ De volgende organisaties waren uitgesproken gematigd in hun actierepertoire: Natuurmonumenten, Stichting Natuur en Milieu en de Vogelbescherming.²² De Waddenvereniging was activistischer dan de bovengenoemde organisaties, maar niet uitgesproken activistischer.²³ Deze gematigde tak van de milieubeweging bestond van oudsher uit organisaties die zich voornamelijk bezighielden met de bescherming van natuur. Sommige auteurs zien daardoor de milieubeweging en de natuurbeschermingsorganisaties als aparte sociale bewegingen.²⁴

In dit onderzoek worden de natuurbeschermingsorganisaties gezien als deel van de milieubeweging. In de jaren zeventig zijn deze organisaties zich bezig gaan houden met zaken rond het milieu. De gematigde milieubeweging onderscheidde zich van de activistische organisaties doordat ze zich onthield van polariserende protestacties en enkel de lobby gebruikte om haar doelstellingen te bereiken. Daarnaast onthield deze stroming zich van kritiek op de maatschappijinrichting en productiewijze.²⁵ In dit onderzoek worden de termen

²⁰ Charles Tilly, *Contentious performances, campaigns and social movements* (Cambridge 2008); Mark Traugott ed., *Repertoires and cycles of collective action* (Durham 1995).

²¹ Masja Nas, Paul Dekker en Carlos Hemmers, *Maatschappelijke organisaties, publieke opinie en milieu, uitgave van het sociaal en cultureel planbureau*(Rijswijk 1997) 8-11.

²² H van der Loo, E. Snel en B. van Steenberg, *Een wenkend perspectief? Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen* (Amersfoort 1984) 29.

²³ Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 210-219; Henny van der Windt en Dirk Bogaert, 'Veranderingen in discoursen en strategieën van Vlaamse en Nederlandse natuurbeschermers tussen 1945 en 2005', *Brood & Rozen: Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen* 3 (2009) 133-164, aldaar 150.

²⁴ Hein-Anton van der Heijden, 'Van kleinschalig Utopisme naar post giro-activisme? De milieubeweging 1970-1990' in: Jan Willem Duyvendak e.a. eds., *Tussen verbeelding en macht* (Amsterdam 1991) 77-98.

²⁵ Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 217.

gematigde milieubeweging en traditionele milieubeweging of -organisaties door elkaar gebruikt, afhankelijk van het onderwerp waarin ze besproken worden. De verschillende termen hebben in dit onderzoek allen betrekking op dezelfde groep natuurbeschermingsorganisaties, die hierboven genoemd zijn.

Binnen de milieubeweging bestond naast de gematigde stroming, ook een activistische, nieuwe stroming. Deze stroming stelde volgens van Noort de maatschappijinrichting en productiewijze ter discussie en hanteerde een radicaler actierepertoire dat bestond uit protesten en demonstraties.²⁶

De lobby in dit onderzoek staat in dit onderzoek gelijk aan 'conventionele activiteiten' gericht op het beïnvloeden van beleid.²⁷ Deze beïnvloeding kan plaatsvinden via onder andere deelname aan adviesraden en contacten met ambtenaren, politici en politieke partijen.²⁸

²⁶ Ibidem, 217-218.

²⁷ Nas e.a., *Maatschappelijke organisaties*, 66-68.

²⁸ Ibidem.

Status quaestionis

De relevantie van de Nederlandse milieubeweging

Nederland is voor onderzoek naar de milieubeweging een interessante casus. De milieubeweging in Nederland is wetenschappelijk gezien lang ondergewaardeerd geweest.²⁹ Deze wetenschappelijke onderwaardering binnen het historisch onderzoek naar de milieubeweging, is frappant, vanwege haar unieke positie, zo betogen Goris en Van Meurs.³⁰ In Nederland was geen echte *groene partij* om de belangen van de milieubeweging te behartigen, zoals in Duitsland *Die Grünen* en in België *Agalev* bestonden. Socioloog Jan Willem Duyvendak deelt deze visie: in Nederland ontbrak het draagvlak voor een groene partij.³¹ Hij stelt dat doordat de overheid bereid was om de milieubeweging op te nemen in de besluitvormingsprocessen, niet genoeg noodzaak bestond dit thema te polariseren en hier een partij voor op te richten. Milieuactivisten gingen de politiek in voor bestaande partijen of werden ambtenaar en konden zo milieubelangen verdedigen.³² Daarnaast had de milieubeweging zitting in adviesorganen. Het milieu was in Nederland geen *high issue* of politieke breuklijn, zo stelt de politicoloog Arend Lijphart.³³ De unieke positie van de Nederlandse milieubeweging door het ontbreken van een *groene partij* en de bijzondere integratie van de milieubeweging in de overheid maakt dit onderwerp relevant voor onderzoek.

Het bestaande beeld van de milieubeweging

De milieubeweging is in vergelijking groter en diverser dan andere sociale bewegingen.³⁴ Politicoloog Hein-Anton van der Heijden noemt de milieubeweging daarom een “reus op lemen voeten”.³⁵ De milieubeweging heeft in vergelijking met andere sociale bewegingen, zoals de vredesbeweging, een bijzonder groot aantal leden.³⁶ Dat de milieubeweging zo breed is, komt deels door het feit dat verschillende stromingen en verschillende organisaties met hun eigen doelstellingen onder de term milieubeweging vallen. Zo bestaan verschillende

²⁹ Goris en van Meurs, ‘Geitenwollen sokken’, 113.

³⁰ Ibidem, 113-115.

³¹ Jan Willem Duyvendak, ‘Een beweging zonder natuurlijke vijand? Over de strategische dilemma's van de milieubeweging’, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 23: 1 (1996) 144-169, aldaar 164.

³² Duyvendak, ‘Een beweging zonder natuurlijke vijand?’; Van Noort, ‘De fluctuerende milieupolitiek’, 134.

³³ Arend Lijphart, *Patterns of democracy, Government forms and performance in thirty-six countries* (Yale 1999) 78-89.

³⁴ Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 193.

³⁵ Van der Heijden, ‘De milieubeweging 1970-1990’, 98.

³⁶ Duyvendak, ‘Een beweging zonder natuurlijke vijand?’, 146-148.

visies over de vraag welke organisaties deel uitmaken van de milieubeweging en welke organisaties niet.³⁷

In de literatuur over de milieubeweging zijn volgens verschillende auteurs fases of golfbewegingen zichtbaar. Sommige auteurs herkennen fases of golfbewegingen in aandacht voor natuur,³⁸ voor milieu,³⁹ in bewustzijn voor milieu⁴⁰ en in de ontwikkeling van milieubeleid.⁴¹ Wat opvalt aan deze publicaties is dat in de periode vanaf 1970 (in sommige literatuur in 1969),⁴² een nieuwe fase aanbrak die doorliep tot 1973, 1974 of 1975, afhankelijk van het specifieke onderwerp van het onderzoek. In de periode van het kabinet-Den Uyl maakte de milieubeweging een ontwikkeling door waarin milieubewustzijn en aandacht voor natuur en milieu groeide, zowel in de samenleving als in het beleid. Tevens werden in deze periode nieuwe activistische organisaties opgericht en bloeide de milieubeweging op. Vanwege de ontwikkeling in de milieubeweging die plaatsvond in deze tijd, is het kabinet-Den Uyl en de verhouding tot de milieubeweging, wetenschappelijk interessant om te onderzoeken.

De komst van nieuwe, activistische organisaties had effect op de bestaande traditionele natuurbeschermingsorganisaties. Deels is bekend en onderzocht wat het effect was op de bestaande organisaties. Bij Natuurmonumenten vond bijvoorbeeld een democratisering plaats en Stichting Natuur en Milieu werd opgericht. Over de vraag wat de transitie van de milieubeweging en de komst van nieuwe, radicalere organisaties voor effect hadden op de verhouding tussen de bestaande natuurbeschermingsorganisaties en de omgang met de overheid is nog leemte in de literatuur.

De indeling van wetenschappelijk onderzoek

Volgens bioloog Henny Van der Windt bestaan drie onderzoeksaspecten in het onderzoek naar de milieubeweging, te weten het discours van de milieubeweging, de machtsmiddelen

³⁷ Jos Dekker, *Dynamiek in de Nederlandse natuurbescherming* (Wageningen 2002); Wim van Noort, *Bevlogen bewegingen*.

³⁸ Hans Paul Gorter, *Ruimte voor natuur: 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst* ('s Graveland 1989); Cramer, *De groene golf*; Dekker, *Nederlandse natuurbescherming*; Jan Luiten van Zanden en Simon Wybren Versteegen, *Groene geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993).

³⁹ Cramer, *De groene golf*.

⁴⁰ Jamison e.a., *New environmental consciousness* (Edinburgh 1991).

⁴¹ Pieter Leroy, 'De ontwikkeling van het milieubeleid en de milieubeleidstheorie': P. Glasbergen ed., *Milieubeleid, een beleidswetenschappelijke inleiding* (Den Haag 1994) 35-55; Pieter Leroy en Antoon De Geest, *Milieubeweging en milieubeleid* (Antwerpen 1985).

⁴² Cramer, *De groene golf*; Van Noort, *Bevlogen bewegingen*.

van de milieubeweging en de context waarbinnen de milieubeweging handelde.⁴³ De eerste categorie is volgens hem het discours van de milieubeweging in verschillende landen. In onderzoek naar het discours van de milieubeweging worden de filosofische visies op milieu beschreven en wordt beschreven hoe gedacht wordt door verschillende actoren over natuur als concept. Dit eerste onderzoeksaspect, het discours van de milieubeweging is in de literatuur uitvoerig onderzocht, bijvoorbeeld door milieukundige Kris van Koppen en door Van der Windt.⁴⁴

Van der Windt concludeert dat het onderzoek naar het tweede onderzoeksaspect, de machtsmiddelen oftewel het actierepertoire van de milieubeweging en de relatie met de overheid, beperkt is. In het onderzoek naar de machtsmiddelen van de milieubeweging gaat de meeste aandacht naar het activistische gedeelte van de milieubeweging.⁴⁵ In de beeldvorming rond de periode van de jaren zeventig, lijkt het actierepertoire voornamelijk te bestaan uit activistische middelen en had het activistische gedeelte van de milieubeweging de overhand. De politicologen Maarten Hajer en Wytske Versteeg beschrijven de milieubeweging in de periode 1969-1982 als voornamelijk activistisch.⁴⁶ Het feit dat het onderzoek naar sociale bewegingen veelal gericht is op protest en publieksacties doet geen recht aan de rol en het belang van de lobby, gezien lobbyen in de politiek en richting beleidsmakers vaker gebeurt. Lobbyen gebeurt zelfs door activistische organisaties binnen de milieubeweging.⁴⁷ Dit onderzoek is een aanvulling op het onderzoek naar de lobby.

Een enkele publicatie beschrijft de verhouding tussen overheid en de milieubeweging. Van der Heijden beschreef deze verhouding in 1992. De overheid ging volgens Van der Heijden op verschillende manieren om met de milieubeweging, zoals door facilitatie, coöptatie en assimilatie. Dit houdt in dat de overheid subsidie en ondersteuning bood en adviezen van de milieubeweging serieus nam.⁴⁸ Volgens Van der Heijden was de overheid echter enkel gewillig te luisteren naar de milieubeweging indien ze dezelfde probleemdefinitie en oplossingsstrategie zag en luisterde de overheid minder naar activistische en maatschappijkritische natuurbeschermingsorganisaties. Van der Heijden is

⁴³ Van der Windt en Bogaert, 'Veranderingen in discoursen', 135.

⁴⁴ Kris van Koppen, *Echte natuur. Een sociaaltheoretisch onderzoek naar natuurwaardering en in de moderne samenleving* (Wageningen 2002); Van der Windt en Bogaert, 'Veranderingen in discoursen'.

⁴⁵ Nas e.a., *Maatschappelijke organisaties*, 66.

⁴⁶ Maarten Hajer en Wytske Versteeg, 'Het milieu als institutioneel vraagstuk', in: Jan Willem Duyvendak e.a. eds., *Sociale kaart van Nederland, over instituties en organisaties* (Den Haag 2013) 177-188, aldaar 181.

⁴⁷ Nas e.a., *Maatschappelijke organisaties*, 66.

⁴⁸ Van der Heijden, 'De milieubeweging 1970-1990', 81.

stellig over de gevolgen van de dynamiek tussen overheid en milieubeweging en stelt dat de overheid de milieubeweging monddood heeft gemaakt door haar op te nemen in de totstandkoming van beleid.⁴⁹ Hij stelt dat de milieubeweging de mogelijkheid verloor zich kritisch op te stellen ten opzichte van de overheid, doordat ze afhankelijk werd van subsidies. Daarnaast kon de milieubeweging door zitting te nemen in adviesraden niet het beleid bekritisieren waaraan ze zelf had bijgedragen, zonder ongeloofwaardig over te komen. Het is van belang de relatie tussen de overheid en de milieubeweging te beschrijven om inzicht te krijgen in de historische dynamiek tussen burgersamenleving en politiek, zodat duidelijk wordt hoe de samenleving zich heeft ontwikkeld tot waar ze nu staat. Dit onderzoek draagt bij aan dit vraagstuk en toetst of de theses van Van der Heijden over de verhouding tussen de milieubeweging en de politiek, kloppen. Onderzocht wordt of de overheid bereid was de milieubeweging te steunen en te accepteren als gesprekspartner.

Een andere publicatie die het tweede aspect, de verhouding tussen milieubeweging en overheid beschrijft, is van SCP-onderzoekers Masja Nas, Paul Dekker en Carlos Hemmers.⁵⁰ Hierin worden de actiemiddelen besproken die de milieubeweging hanteerde en wordt verklaard waarom strategieën gebruikt werden in het verleden. Nas en anderen stellen dat de strategische keuzes van de milieubeweging afhingen van het onderwerp en de reactie van andere actoren. Deze verklaring kan gebruikt worden voor dit onderzoek, maar de stelling van Nas beschrijft de periode na de jaren zeventig en is niet van toepassing op de casus van dit onderzoek. Dit onderzoek sluit aan bij het onderwerp van het onderzoek van Nas en anderen en onderzoekt of de beweringen uit dit onderzoek opgingen voor het tijdperk van het kabinet-Den Uyl.

Hoewel leemte bestaat wat betreft de verhouding tussen de gematigde milieubeweging en de overheid in de jaren zeventig, is meer bekend over de verhouding tussen de gematigde milieubeweging en de overheid in een later stadium. Volgens milieukundige Pieter Glasbergen is pas in de jaren negentig het ontstaan van een *green-poldermodel* zichtbaar in de vorming van milieubeleid.⁵¹ Bestuurskundige Dave Huitema ziet

⁴⁹ Ibidem, 78.

⁵⁰ Nas e.a., *Maatschappelijke organisaties*.

⁵¹ Pieter Glasbergen, 'The green polder model: institutionalizing multi-stakeholder process in strategic environmental decision-making', *European Environment* 12 (2002) 303-315, aldaar 305.

een verschuiving naar corporatisme in de periode vanaf de jaren tachtig.⁵² Over de vraag hoe de verhouding tussen de overheid en de gematigde milieubeweging in de periode van dit onderzoek (begin van de jaren zeventig) getypeerd kan worden, is nog geen duidelijkheid in de literatuur en bestaat een duidelijke leemte. Wel is een enkele publicatie bekend waarin via casuonderzoek de invloed van de milieubeweging op het ontstaan van beleid zichtbaar is geworden.⁵³ Deze enkele publicatie is volgens Van Noort te weinig om een echt beeld te generaliseren.⁵⁴ Dit onderzoek draagt bij met casuonderzoek zodat een vollediger beeld ontstaat over de verhoudingen tussen overheid en de milieubeweging.

Het onderzoek naar het derde onderzoeksaspect van de milieubeweging beschrijft volgens Van der Windt de bestuurlijke en maatschappelijke context waarbinnen de milieubeweging opereerde. Verschillende onderzoekers beschrijven de wisselwerking tussen deze context en de milieubeweging.⁵⁵ Het onderzoek van Van der Windt en veranderingspsycholoog Dirk Bogaert behandelt de drie aspecten die hierboven genoemd zijn. Dit onderzoek richt zich voornamelijk op het tweede en het derde hierboven genoemde onderzoeksaspect en de wisselwerking hiertussen. Gekeken wordt hoe de eerdergenoemde transitie die plaatsvond met betrekking tot milieu, vorm kreeg in de historische context van de politiek, maatschappij en openbaar bestuur.

Een aantal onderzoekers gebruikt de rol van maatschappelijke en politieke context als verklaring voor processen binnen de milieubeweging. Zo wordt het opkomende milieubewustzijn door socioloog Andrew Jamison verklaard door de ontzuiling en bijkomende maatschappelijke ontwikkelingen.⁵⁶ In hoofdstuk 1 wordt ingegaan op de maatschappelijke ontwikkelingen die effect hadden op de milieubeweging. Het onderzoek van Jamison is alleen verklarend en gaat niet in op de implicaties die de ontwikkelingen hadden op de machtsmiddelen van de milieubeweging. Dit onderzoek bespreekt wel de invloed van de ontwikkelingen op de machtsmiddelen van de milieubeweging.

⁵² Dave Huitema, 'In een groen, groen polderland: De mix tussen corporatisme en lobbyisme in het Nederlandse milieu-beleid', *Beleid en maatschappij* 4 (2005) 199-210, aldaar 207.

⁵³ L.J.M. d'Anjou, *Actoren en factoren in het wetgevingsproces. Een empirische theorie over de totstandkoming van wetgeving* (Zwolle 1986).

⁵⁴ Van Noort, 'De fluctuerende milieupolitiek', 132.

⁵⁵ Hanspeter Kriesi e.a., *New social movements in western Europe, a comparative analysis* (Londen 1995); Hein-Anton van der Heijden, *Tussen aanpassing en verzet: milieubeweging en milieudiscours* (Amsterdam 2000).

⁵⁶ Jamison e.a., *New environmental consciousness*, 130-137.

De bijdrage van dit onderzoek aan de wetenschap

Samenvattend is de rol van de milieubeweging achter de schermen momenteel onduidelijk in de bestaande literatuur. Met dit onderzoek wordt getracht de rol van de milieubeweging te beschrijven door te kijken naar de manier waarop zij de politiek overtuigde een duurzame beleidskeuze te maken in een casus. De bestaande literatuur, met een aantal leemtes en lacunes, roept het volgende vraagstuk op: hoe was de verhouding tussen de milieubeweging en het kabinet-Den Uyl en hoe zag deze verhouding er in de praktijk uit?

Hoofdvraag

De leemtes in de literatuur hebben geleid tot de volgende hoofdvraag voor het onderzoek van deze scriptie:

Hoe trachtte de Nederlandse gematigde milieubeweging het kabinet-Den Uyl te bewegen duurzame beleidskeuzes te maken inzake het Groningse Dollardkanaal en hoe valt dit te verklaren?

In dit onderzoek wordt gezocht naar een verklaring voor het handelen, de keuzes en de strategie van de milieubeweging aan de hand van de hieronder genoemde deelvragen. Gekeken wordt naar de omstandigheden waar de gematigde natuurbeschermingsorganisaties mee te maken hadden rond de Dollardcasus. Aan de hand van deze omstandigheden wordt het handelen van de milieubeweging in de casus verklaard. De context wordt gekoppeld aan het handelen van de milieubeweging, waarna de casus en de strategie van de milieubeweging worden gereconstrueerd en beredeneerd.

De omstandigheden worden onderzocht aan de hand van de volgende deelvragen:

- **Deelvraag 1: Hoe ontwikkelde de Nederlandse milieubeweging zich tot begin jaren 1970?**

Deze deelvraag wordt in hoofdstuk 1 beantwoord. Om de afwegingen van de milieubeweging te begrijpen, is het noodzakelijk te weten hoe de milieubeweging ervoor stond, van welke positie ze kwam en welke ontwikkelingen speelden in de jaren voorafgaand aan de casus; welke natuurbeschermingsorganisaties bestonden of werden rond deze periode opgericht? Het is noodzakelijk te begrijpen hoe deze organisaties georganiseerd waren en wat hun positie was in verhouding tot de politiek. Daarna wordt de transitie besproken die zichtbaar is in de literatuur; wat veranderde binnen de milieubeweging en in het milieubesef in de milieubeweging en samenleving?

- **Deelvraag 2: Hoe ontwikkelde het Nederlandse milieubeleid zich tot begin jaren 1970?**

Deze deelvraag wordt beantwoord in hoofdstuk 2. In deze deelvraag wordt gekeken met welk bestaand milieubeleid de milieubeweging rekening moest houden in de strategie; wat voor relevant natuur- en milieubeleid bestond rond 1972? Hierbij wordt gebruikgemaakt van oude wetten en bepalingen en relevante Europese richtlijnen die in deze tijd golden. Daarna wordt gekeken met welke politieke en bestuurlijke omstandigheden de milieubeweging

rekening moest houden; op welke bestuurlijke, politieke en maatschappelijke ontwikkelingen moest de milieubeweging anticiperen?

- **Deelvraag 3: Hoe ontwikkelde de besluitvorming inzake het Dollardkanaal zich vóór het aantreden van het kabinet-Den Uyl?**

Deze deelvraag wordt in hoofdstuk 2 beantwoord. In deze deelvraag wordt de relevante besluitvorming besproken die voorafging aan het kabinet-Den Uyl.

- **Deelvraag 4: Welke lobbystrategieën paste de Nederlandse gematigde milieubeweging toe om het kabinet-Den Uyl te bewegen duurzame beleidskeuzes te maken inzake het Groningse Dollardkanaal?**

Deze deelvraag wordt in hoofdstuk 3 beantwoord. Aan de hand van de secundaire literatuur wordt gekeken wat de belangen waren die speelden voor de milieubeweging, wat de doelstelling van de milieubeweging was in de casus en wat de organisaties van de milieubeweging trachtten te voorkomen. Daarna wordt gekeken hoe de lobby in de praktijk vorm kreeg en welke strategische keuzes zichtbaar waren. Dit wordt onderzocht aan de hand van primaire bronnen (archiefonderzoek).

Casus van het onderzoek

Dit onderzoek richt zich specifiek op de vraag hoe in één casus de lobby voor duurzaamheid vormgegeven werd. Het gehele beleid over een bepaald onderwerp van een kabinetsperiode leent zich niet voor deze onderzoeksopzet, want dat is te veelomvattend om in een scriptie te onderzoeken. Dit onderzoek beperkt zich daarom tot het concept duurzaamheid, hoe dit begrip gebruikt is in de lobby en hoe is getracht is duurzaamheid op de politieke agenda te zetten in de casus van de aanleg van het Dollardkanaal (1972-1974). Deze casus wordt hieronder kort geïntroduceerd.

Gekozen is voor de casus van het Dollardkanaal, omdat hier archiefmateriaal over bestaat en het aannemelijk is dat de milieubeweging een rol heeft gespeeld bij de beleidskeuzes in deze casus. De casus van het Dollardkanaal betreft de mogelijke aanleg van een kanaal in Oost-Groningen. In 1966 werd door de toenmalige minister van Verkeer en Waterstaat Ko Suurhoff (PvdA) gekozen het kanaal aan te leggen. Oost-Groningen was een achtergesteld gebied met een tekort aan arbeidsplaatsen en werkgelegenheid. Het aan te leggen kanaal zou economische kansen bieden door betere afwatering van de kartonindustrie en scheepvaart en landbouwgrond voor boeren opleveren. Daar tegenover stond dat de aanleg van het kanaal ten koste zou gaan van een natuurgebied, waar onder meer de beschermde kluut nestelde. De aanleg van het kanaal zou daarmee ten koste gaan van ecologische waarden. De nieuwe ministers van het kabinet-Den Uyl stonden door deze keuze voor een dilemma. Een keuze moest gemaakt worden tussen economische belangen en de belangen van de lokale bevolking, tegenover het belang van duurzaamheid in de vorm van natuurbehoud. Een dergelijk kanaal was, door de vele belangen die speelden, een beleidsterrein waar verschillende actoren bij betrokken waren: waterschappen, provinciale gedeputeerden, boeren en de landelijke overheid die vergunningen moest verlenen voor de aanleg van een kanaal.

Het kanaal was niet het enige onderdeel van het waterbeleid dat was ingezet in het Dollardgebied. De aanleg van een sluizencomplex bij de Punt van Reide was begonnen, in de verwachting dat het Dollardkanaal aangelegd zou worden. In de waterhuishouding van het gebied was fors geïnvesteerd. Voor de verdere aanleg van het kanaal was vanwege een oude wet uit 1904 over het ondernemen van droogmakerijen en indijkingen, een vergunning

nodig van de Rijksoverheid.⁵⁷ Hiertoe was door de betrokken uitvoerders, waterschappen, de provincie Groningen en Rijkswaterstaat in 1971 een verzoek ingediend. De directe verantwoordelijke instantie hiervoor was het ministerie van Verkeer en Waterstaat, onder leiding van minister Tjerk Westerterp.⁵⁸ Het draaide om de vraag of de Rijksoverheid een verdere vergunning voor de aanleg van het kanaal zou goedkeuren. Hier moest binnen de ministerraad een beslissing over worden genomen. De milieubeweging trachtte te voorkomen dat het kanaal met het traject volgens het bestaande plan aangelegd zou worden. De provincie en boeren hadden belang bij de aanleg van het kanaal en zetten daarom in op het bestaande plan.⁵⁹ De regering was lijdend voorwerp van de lobby van beide kanten.

De casus is in het verleden een enkele keer globaal besproken bij de bestudering van het beleid van kabinet-Den Uyl.⁶⁰ De casus is nog niet onderzocht met archiefmateriaal of geplaatst in de context van het genoemde vraagstuk en bestudering ervan in dit onderzoek is daarom een nieuwe bijdrage aan de wetenschap.

⁵⁷ Frank Westerman, *De Graanrepubliek* (Amsterdam/Antwerpen 1999) 192.

⁵⁸ Peter Bootsma en Willem Breedveld, *De verbeelding aan de macht, het kabinet-Den Uyl 1973-1977* (Zeist 1999) 101-102.

⁵⁹ 'Oost-Groningers bepleiten uitvoerig Dollardplan. Tegenstanders komen vooral van elders', *Reformatorisch Dagblad* (2 oktober 1973) 4; Erik van der Veen, 'Een keerpunt op de Dollard', *Dagblad van het Noorden* (12 juni 2017).

⁶⁰ Bootsma en Breedveld, *Het kabinet-Den Uyl*.

Methode

Voor het beantwoorden van de deelvragen is ten eerste gebruikgemaakt van secundaire literatuur over de milieubeweging, milieubeleid, politieke en maatschappelijke context en het onderzoek naar het kabinet-Den Uyl.

In dit onderzoek is tevens gebruikgemaakt van verschillende primaire bronnen, waaronder de archieven van Stichting Natuur en Milieu, die zich in het IISG bevinden. Een beperkt aantal personen vanuit Stichting Natuur en Milieu onderhield rond 1970 de gehele lobby en verzorgde het contact met de overheid. Een van hen was Peter Nijhoff, directeur van de net opgerichte Stichting Natuur en Milieu. Uit zijn persoonlijk archief, dat deel uitmaakt van het archief van Stichting Natuur en Milieu, komen de primaire bronnen die in dit onderzoek zijn gebruikt. De archieven zijn onderzocht met een focus op de strategische keuzes van het kabinet ten aanzien van Stichting Natuur en Milieu, de Waddenvereniging, Natuurmonumenten en de Werkgroep Dollard en de Vogelbescherming. Binnen het archiefonderdeel is gebruikgemaakt van de archiefinventaris 2243: *Stukken betreffende het Dollardgebied. 1967-1991*.⁶¹ Hierin zijn alle stukken betreffende de Dollardcasus verzameld. Binnen het archief van Stichting Natuur en Milieu bestaat een archief van de verschillende andere bestuurs- en directieleden. Dit archief is onderzocht, maar bevatte geen relevante bronnen voor de Dollardcasus. Niet bij alle bronnen in het archief stond een specifieke datum. Deze bronnen zijn geïnterpreteerd aan de hand van de inhoud en in chronologische volgorde geplaatst. De bronnen waarvan gebruik is gemaakt bestaan uit brieven tussen de verschillende natuurbeschermingsorganisaties, brieven naar politici, ambtenaren en ministeries, en persberichten of conceptversies hiervan. Ten slotte is gebruikgemaakt van het regeerakkoord van kabinet-Den Uyl. Hiervoor is gekozen omdat in de literatuur aanwijzingen stonden dat het kabinet-Den Uyl bij aanvang een visie met betrekking tot milieu had.

Dit onderzoek maakt geen gebruik van de archieven van de Waddenvereniging, die actief betrokken was bij de casus. De Waddenvereniging was een meer activistisch ingestelde vereniging. De afweging geen gebruik te maken van dit archief is uit praktische overwegingen gemaakt: de archieven bevinden zich in Groningen en het raadplegen hiervan zou een aanzienlijke hoeveelheid tijd kosten. Voor dit onderzoek is deze tijd er niet.

⁶¹ IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243.

Daarnaast bieden de archieven van Stichting Natuur en Milieu genoeg aanknopingspunten om de hoofdvraag te beantwoorden. Doordat de Waddenvereniging samenwerkte met Stichting Natuur en Milieu is bovendien een groot deel van het lobbygedeelte van de Werkgroep Dollard afgestemd met de Stichting. In het archief van Stichting Natuur en Milieu bevinden zich kopieën van het lobbygedeelte van de Werkgroep.

In dit onderzoek wordt bronnenonderzoek gedaan gericht op lobbymiddelen, toegespitst op de middelen die zijn gebruikt bij de Dollardcasus. De focus ligt op de lobby richting de leden van het kabinet. Dit heeft een aantal redenen. In de eerste plaats blijkt uit het archief dat de formele schriftelijke lobby, zoals brieven en verzoekschriften, voornamelijk gericht was aan de leden van het kabinet. Vrijwel alle brieven, nota's en andere lobbymiddelen waren gericht aan de ministers en staatssecretarissen. Het is goed mogelijk dat lobby richting Kamerleden bestond, maar dat deze lobby verliep via informele wegen. De informele mondelinge lobby staat niet op schrift, brieven en de overige schriftelijke lobby wel. Ten tweede maakt het kabinet altijd de beleidskeuzes. De Tweede Kamer heeft recht van initiatief en de beschikking over de vertrouwensregel, maar in de praktijk heeft zowel de Eerste als de Tweede Kamer voornamelijk een controlerende functie. De bewindsvoerders zijn degenen die de inhoudelijke koers en keuzes van beleid bepalen. In dit onderzoek wordt gekozen de beïnvloeding van beleid te onderzoeken, door voornamelijk op de lobby richting bewindsvoerders te richten.

Bij het gebruik van het bronmateriaal in dit onderzoek is op een aantal zaken gelet. Ten eerste vindt de algemene analyse plaats: *wie* deed volgens de bron *wat*, *waar*, *wanneer* en *waarom*. Daarnaast wordt gekeken naar wie het initiatief nam in contacten tussen de betreffende actoren, of de gesprekspartner serieus werd genomen, naar de toon die het contact had en ten slotte of in argumentatie vanuit de milieubeweging sporen van het concept duurzaamheid zichtbaar zijn.

Omdat geen geschikte wetenschappelijke methodes bestaan om de invloed van lobby te meten, worden in dit onderzoek geen assumpties gedaan over de effectiviteit van de lobby en de macht van sociale bewegingen. Redeneren wat de invloed kan zijn van bepaalde actoren op de effectiviteit van de lobby, is niet wetenschappelijk te staven en voor dit onderzoek niet realistisch. In dit onderzoek wordt geen causaal verband gezocht; alleen het handelen van de milieubeweging is onderwerp van het onderzoek, niet het gevolg hiervan.

Dit onderzoek beschouwt de verschillende natuurbeschermingsorganisaties die betrokken waren bij de casus als zelfstandige actoren. Het is mogelijk te onderzoeken wat voor verschillende meningen en stromingen binnen deze verschillende organisaties bestonden en wat de rol was van de verschillende personen binnen organisaties. Dit is geen deel van dit onderzoek en hier wordt geen aandacht aan besteed.

Hoofdstuk 1. De Nederlandse milieubeweging tot begin jaren 1970

In dit hoofdstuk wordt de volgende vraag onderzocht: hoe ontwikkelde de Nederlandse milieubeweging zich tot begin jaren zeventig? Beschreven wordt welke natuurbeschermingsorganisaties voor de jaren zeventig bestonden en hoe deze zich verhielden tot de politiek. Vervolgens wordt de transitie en de opkomst van milieubewustzijn in de jaren zestig en zeventig besproken. Het hoofdstuk sluit af met het effect van deze transitie op de bestaande organisaties van de milieubeweging.

De Nederlandse milieubeweging tot de jaren zeventig

In vergelijking met andere sociale bewegingen was de milieubeweging diverser, doordat ze uit verschillende soorten organisaties bestond.⁶² Een deel van de natuurbeschermingsorganisaties, bestond voor 1970, zoals Natuurmonumenten (opgericht in 1905) en de Vogelbescherming (opgericht in 1899). De organisaties binnen de milieubeweging werkten geregeld samen en deelden informatie. Ze beperkten hun activiteiten tot het doel waar de organisaties voor waren opgericht en breidden hun inhoudelijke standpunten en actierepertoire enkel uit als dit in het verlengde lag van de oorspronkelijke doelstelling.⁶³ Natuurmonumenten hield zich daarom niet met milieuvervuiling bezig, want dit stond te ver af van natuurbehoud.

Een van de grootste opkomende opposanten van de natuurbeschermers bleek vanaf de jaren 30 de explosief groeiende landbouwsector.⁶⁴ Het bewustzijn groeide bij de milieubeweging dat de landbouwgroei grote nadelen had voor de natuur.⁶⁵ Bij de natuurbeschermingsorganisaties ontstond tevens vanaf de jaren dertig het besef dat de aankoop van landbouwgrond niet voldoende was om problemen rond ruilverkaveling en de groeiende landbouwsector op te kunnen lossen.⁶⁶

Vanwege deze problemen met de groeiende landbouw werd in 1932 de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming (CC) opgericht. Dit samenwerkingsverband van natuurbeschermingsorganisaties maakte zich hard voor natuurbehoud. De CC inventariseerde kwetsbare gebieden die in aanmerking kwamen

⁶² Van Noort, *Bevlogen bewegingen*.

⁶³ Nas e.a., *Maatschappelijke organisaties*, 33; Cramer, *De groene golf*, 44.

⁶⁴ Henny Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Groningen 1995) 131.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*.

opgekocht te worden door Natuurmonumenten en andere terreinbeheerders zoals Staatsbosbeheer. In 1941 verbreedde de CC haar werkterrein. Naast de bescherming van de natuur, richtte de CC zich op de bescherming van het landschap. Vanwege de beperkte financiële middelen bestond de CC voornamelijk uit vrijwilligers en een minimaal aantal betaalde werknemers. De landbouwsector en zijn vertegenwoordigers, het Landbouwschap, beschikte in vergelijking met de CC over meer financiële middelen en meer personeel.⁶⁷

In de periode na de Tweede Wereldoorlog tot aan 1970 zat de milieubeweging in het verdomhoekje. Na de Tweede Wereldoorlog zette de politiek voornamelijk in op economische groei en herstel van de samenleving en koos voor welvaartsgroei, en het voorkomen van armoede en hongersnood ten koste van natuur. Tijdens beleidsafwegingen na de oorlog had economische groei bij alle partijen prioriteit en speelden milieufafwegingen een geringe rol.⁶⁸ De overheid had een grote rol bij de coördinatie van de wederopbouw. Vanuit Europees en landelijk beleid kreeg de landbouwsector in de naoorlogse periode de vrijheid en ruimte te groeien, in de hoop toekomstige hongersnoden te voorkomen.

Vanaf de jaren zestig ontstond de milieubeweging zoals beschreven in dit onderzoek. Zo wist Natuurmonumenten in 1967 met een grote inzamelingsactie nieuwe leden, aandacht en geld voor de aankoop van nieuwe natuurgebieden te verkrijgen.⁶⁹ De toon van de natuurbeschermingsorganisaties bleef in de jaren zestig gouvernementeel en gematigd.⁷⁰ In 1972 werd Stichting Natuur en Milieu opgericht als opvolger van de CC. De Stichting kreeg financiële ondersteuning van verschillende natuurbeschermingsorganisaties om zich volledig op haar lobby- en advieswerk richting de overheid en politiek te richten.

Natuurmonumenten had zich lange tijd enkel beziggehouden met de aankoop en het beheer van natuurgebieden en het meeste personeel was daarom in dienst als natuurbeheerder. Natuurmonumenten was als particuliere grondbezitter voor het beheer en de aankoop van natuurgebieden grotendeels afhankelijk van giften van welgestelden in het verleden. Door de grote hoeveelheid beheerpersoneel en de afhankelijkheid van giften bestond beperkte financiële ruimte voor de lobby.⁷¹ Natuurmonumenten was gematigd in haar actierepertoire

⁶⁷ Dekker, *Nederlandse natuurbescherming*, 130-134.

⁶⁸ Hans Peeters, 'Honderd jaar Vogelbescherming Nederland', *Het vogeljaar* 2:47 (1999) 66-76, aldaar 66.

⁶⁹ Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 199.

⁷⁰ Van der Windt en Bogaert, 'Veranderingen in discoursen', 145.

⁷¹ Gorter, *Ruimte voor natuur*, 376.

om te voorkomen dat ze delen van haar brede achterban van zich zou vervreemden.⁷² Het gematigde actierepertoire van Natuurmonumenten werd zichtbaar in het contact tussen de organisatie en de politiek, waarin zij een neutrale positie innam ten opzichte van de politiek.⁷³ In volgende deelvragen wordt deze relatie verder uitgediept.

De andere grote organisatie binnen de milieubeweging, de Vogelbescherming, kenmerkte zich door dezelfde gematigde opstelling als Natuurmonumenten. De Vogelbescherming was minder geprofessionaliseerd dan Natuurmonumenten. Toen de secretaris van de Vogelbescherming in 1956 afscheid nam, stond geen opvolger paraat en duurde het een decennium voor een nieuwe secretaris werd gevonden.⁷⁴ De Vogelbescherming begreep pas laat het belang van voorlichting en promotie. Zo begon de Vogelbescherming pas na het benoemen van een nieuwe secretaris met (interne) promotie en een verenigingsblad. Ze kende daardoor begin jaren zestig geen ledengroei in tegenstelling tot Natuurmonumenten.⁷⁵ Vanaf 1967 kende de Vogelbescherming groei door het opkomende milieubewustzijn. Pas in 1972 werden de interne problemen met betrekking tot de bestuursbezetting opgelost, toen een geheel nieuw bestuur aantrad.⁷⁶ De Vogelbescherming werd tot dat moment door de overheid niet gezien als een serieuze gesprekspartner vanwege de strubbelingen. Natuurmonumenten was hierdoor de dominante speler binnen de milieubeweging.

Ontstaan milieubewustzijn

Vanaf de jaren zestig vond een aantal relevante maatschappelijke ontwikkelingen plaats. In de eerste plaats begon de ontzuiling, voortkomend uit de secularisering.⁷⁷ In het verlengde van deze ontzuiling, ontstond door de groeiende welvaart een generatie die zich bezighield met persoonlijke ontplooiing, democratie, persoonlijk genot, internationale solidariteit en duurzaamheid.⁷⁸ Deze ontwikkeling wordt door politicoloog Ronald Inglehart een *silent revolution* genoemd. Tussen 1965 en 1975 had volgens hem een verandering

⁷² Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 218.

⁷³ Cramer, *De groene golf*, 44.

⁷⁴ Frank Saris, 'Sterns, van dameshoedjes naar logo Vogelbescherming' in: idem, *Een eeuw vogels beschermen* (Zeist 2007) 30-79, aldaar 57-58.

⁷⁵ Ibidem, 63.

⁷⁶ Ibidem, 73.

⁷⁷ Joris van Eijnatten en Fred Lieberg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006) 328.

⁷⁸ J.C.H. Blom, 'Nederland sinds 1830' in: J.C.H. Blom en E. Lamberts eds., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amersfoort 1993) 314-374, aldaar 359.

plaatsgevonden van een materialistisch naar een postmaterialistisch waardenpatroon.⁷⁹ Jamison koppelt de ontzuiling en de silent revolution, samen met de democratiseringsgolf van de jaren zestig, aan het ontstaan van het milieubewustzijn in Nederland.⁸⁰

De milieubeweging maakte in de jaren zeventig een relevante ontwikkeling door, onder meer omdat nieuwe organisaties binnen de milieubeweging opkwamen. Enerzijds gingen deze nieuwe organisaties binnen de milieubeweging zich met andere thema's bezighouden.⁸¹ Anderzijds hanteerden deze nieuwe organisaties een meer politiek maatschappijkritisch standpunt en verwierpen de consumptiemaatschappij. In de loop van de jaren bleek de economie vervuilend te zijn voor de directe omgeving, op zowel de korte als lange termijn. De industrie zorgde voor vervuilende uitstoot en de energievoorraden bleken eindig. Toen de milieuschade duidelijk werd, begon de bevolking zich in het begin van de jaren zeventig te organiseren in actiecomités en zich te verzetten tegen het vervuilende beleid van de jaren ervoor. Zo kwam de bevolking in het Rijnmondgebied in opstand, vanwege de gezondheidsklachten door de vele bedrijven die daar gevestigd waren en werd het *Centraal Aksiekomitee Rijnmond* opgericht in 1970.⁸² Dit actiecomité was het begin van een verandering in de milieubeweging.⁸³ Milieu werd vanaf die tijd een relevante kwestie in de samenleving en een deel van de bevolking werd zich bewust van de keerzijde van economische groei.

Vanwege de zichtbare milieuvervuiling werden vanaf de jaren zeventig tussen de zeshonderd en zevenhonderd lokale actiegroepen opgericht.⁸⁴ Naast lokale natuurbeschermingsorganisaties werden nieuwe nationale organisaties opgericht, zoals de Vereniging Milieudefensie, Stichting Natuur en Milieu en De Kleine Aarde, Strohalm en Greenpeace. Deze organisaties waren op twee manieren anders dan de traditionele natuurbeschermingsorganisaties. Zij hielden zich bezig met meer dan alleen de aantasting van natuur, zoals met de algehele aantasting van het milieu als ecosysteem. Daarnaast hanteerden deze nieuwe organisaties veelal een activistischer actierepertoire.⁸⁵ Een deel van deze nieuwe organisaties binnen de milieubeweging was maatschappijkritisch en vond

⁷⁹ Ronald Inglehart, *The silent revolution changing values and political styles among western publics* (Princeton 1977).

⁸⁰ Jamison e.a., *New environmental consciousness*, 130-137.

⁸¹ Leroy en de Geest, *Milieubeweging en milieubeleid*, 38-41.

⁸² Cramer, *De groene golf*, 13.

⁸³ Van der Heijden, 'De milieubeweging 1970-1990', 82.

⁸⁴ Nas e.a., *Maatschappelijke organisaties*, 31.

⁸⁵ Leroy en de Geest, *Milieubeweging en milieubeleid*, 30-42.

bondgenootschap bij progressieve partijen zoals D'66, PSP, PPR en het progressieve gedeelte van de PvdA.⁸⁶ Een deel van deze organisaties was uitgesproken en dan de bestaande traditionele natuurbeschermingsorganisaties wat hun visie op de samenleving betrof. Deze nieuwe organisaties hadden een maatschappijkritische houding aangenomen en onbeperkte economische groei werd afgewezen. Volgens de organisaties waren fundamentele maatschappelijke oplossingen noodzakelijk om milieuproblemen op te lossen. Duurzame groei, in het verlengde van het rapport *The limits to growth* kreeg daarmee steeds meer aandacht.

De milieubeweging verandert

De democratiseringsgolf die was ingezet in de jaren zestig had effect op Natuurmonumenten. Het ledenaantal van Natuurmonumenten verdubbelde door de groeiende interesse in natuur en milieu.⁸⁷ Een relevante gebeurtenis voor de natuurbeschermingsorganisaties was het Europese Natuurbeschermingsjaar 1970. Deze Europese waardering gaf een *boost* aan het zelfvertrouwen van de natuurbeschermers.⁸⁸

In 1969 kwam een gedeelte van de jongeren in één van de gematigde traditionele natuurbeschermingsorganisaties in opstand. Binnen Natuurmonumenten stond een groep jongeren op die verzocht om meer inspraak in de organisatie. Zij verlangden dat Natuurmonumenten zich bezig zou houden met andere milieuonderwerpen en democratischer werd. Zij wilden dat Natuurmonumenten zich actief ging richten op milieuvervuiling.⁸⁹ Natuurmonumenten zou zich op die manier breder opstellen dan ze in het verleden deed.

Het bestuur en de directie van Natuurmonumenten gingen akkoord en zochten naar een manier waarop Natuurmonumenten haar invloed en macht kon gebruiken om milieuvervuiling tegen te gaan zonder haar kerntaken uit het oog te verliezen. Dit mondde uit in de oprichting van Stichting Natuur en Milieu, waarin Natuurmonumenten zitting had, samen met de Nederlandse Vereniging tegen Water-, Bodem- en Luchtverontreiniging en Stichting Centrum Milieuzorg.⁹⁰ Stichting Natuur en Milieu zou zich primair richten op het

⁸⁶ Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 200.

⁸⁷ Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 159.

⁸⁸ Saris, 'Dameshoedjes naar logo Vogelbescherming', 68.

⁸⁹ Nas e.a., *Maatschappelijke organisaties*, 32.

⁹⁰ Stichting natuur en milieu—Over ons, <https://www.natuurenmilieu.nl/over-ons/doel-aanpak/> (geraadpleegd 21-8-2018).

verschaffen van ecologische kennis aan politici en ambtenaren, en zou het belang van de sector verdedigen. Natuurmonumenten kon haar taak behouden van het beheer en behoud van natuurterrein enerzijds en aan de morele verantwoordelijkheid voldoen om milieuvervuiling tegen te gaan anderzijds. Dat de nieuw opgerichte Stichting Natuur en Milieu het grootste gedeelte van de lobby op zich nam namens de milieubeweging, betekende niet dat Natuurmonumenten zelf niet meer lobbyde: Natuurmonumenten had altijd bewust een voorzitter aangetrokken met een groot bereik en netwerk in de politiek.⁹¹ Hoe Natuurmonumenten en de Stichting Natuur en Milieu hun veranderde relatie met de overheid en daarmee de lobby vormgaven, wordt in hoofdstuk 3 besproken.

Naast de interne democratisering zorgde de komst van de nieuwe, activistische organisaties binnen de milieubeweging ervoor dat in het land een bundeling van krachten ontstond. Regionale milieufederaties werden opgericht die krachten van de lokale organisaties bundelden.⁹² Zo werd in Groningen de Groningse milieufederatie opgericht, die betrokken was bij de Werkgroep Dollard en de casus van het Dollardkanaal. Doordat de provinciale milieufederaties bestonden uit een bundeling van verschillende natuurbeschermingsorganisaties, was het verschil in actierepertoire tussen de verschillende federaties groot.⁹³

De bestaande organisaties van de milieubeweging wisten niet hoe ze moesten reageren op de komst van de nieuwe, activistische organisaties. Enerzijds vergrootten de nieuwe organisaties de aandacht voor het milieu in de samenleving, anderzijds waren deze organisaties maatschappijkritisch en daarmee geen echte bondgenoten. Deze nieuwe organisaties waren meer antropocentrisch dan de oude traditionele organisaties: op de mens gericht in plaats van op de natuur.⁹⁴ De focus van deze organisaties lag op meer dan alleen de natuur. Zij legden een focus op de rol van de mens in het economische systeem en gevolgen hiervan voor de natuur. Dat het milieu mede door toedoen van deze nieuwe, activistische natuurbeschermingsorganisaties een actueel onderwerp was geworden, was daarom in het voordeel van de traditionele, gematigde milieubeweging. Hierdoor werden de organisaties van de traditionele milieubeweging gezien als het meest verantwoordelijke en

⁹¹ Van der Heijden, 'De milieubeweging 1970-1990', 87.

⁹² Van Noort, 'De fluctuerende milieupolitiek', 133.

⁹³ Van Noort, 'De fluctuerende milieupolitiek', 133; Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 211-215.

⁹⁴ Cramer, *De groene golf*, 31.

betrouwbare gedeelte van de milieubeweging en versterkten ze hun rol als gesprekspartner van de ambtenarij.⁹⁵

Deelconclusie deelvraag 1

In dit hoofdstuk is onderzocht **hoe de Nederlandse milieubeweging zich ontwikkelde tot begin jaren 1970**. De milieubeweging bestond al voor de jaren zeventig. De organisaties binnen de milieubeweging die voor de jaren zeventig bestonden, richtten zich voornamelijk op de natuur en niet op het milieu en waren gematigd in hun actierepertoire. De natuurbeschermingsorganisaties hadden een moeilijke positie gehad, door de politieke focus op economische belangen, maar krabbelden in de jaren zestig langzaam uit het dal.

Het groeiende milieubewustzijn zorgde voor een wildgroei aan nieuwe organisaties binnen de milieubeweging. De nieuwe, activistische organisaties zorgden dat de bestaande organisaties hun inhoudelijke focus deels aanpasten en zich op andere thema's, zoals milieuvervuiling, gingen richten. Door het groeiende milieubewustzijn in de samenleving, verstevigden de gematigde milieubeweging haar positie ten opzichte van de politiek. In dit hoofdstuk is de directe reactie van Natuurmonumenten uitvoerig beschreven als voorbeeld. Hiervoor is gekozen omdat de geschiedenis hiervan het beste beschreven is. Het effect van het groeiend milieubewustzijn en de komst van de nieuwe organisaties verklaart de betrokkenheid van de gematigde milieubeweging bij het Dollardkanaal. Hoe de organisaties in de praktijk van de Dollardcasus politici overtuigden duurzame keuzes te maken en het effect van de nieuwe natuurbeschermingsorganisaties op het actierepertoire van de gematigde milieubeweging, wordt in hoofdstuk 3 besproken.

⁹⁵ Pieter Leroy, 'Milieubeweging en milieubeleid', in: P. Glasbergen ed., *Milieubeleid, theorie en praktijk* (Den Haag 1989) 57-80, aldaar 66.

Hoofdstuk 2. Het Nederlands milieubeleid tot begin jaren 1970

Dit hoofdstuk bespreekt de omstandigheden waarop de milieubeweging moest anticiperen. Aangetoond wordt hoe de houding van de politiek het beleid ten opzichte van natuur en milieu veranderde, in aanloop naar de casus. Eerst wordt gekeken of sprake was van natuurbeschermingsbeleid voor 1972. Vervolgens wordt gekeken naar de komst van milieubeleid. De komst van het lobbyisme wordt vervolgens besproken. Daaropvolgend wordt het karakter van het kabinet-Den Uyl kort geschetst. Ten slotte wordt de relevante politieke besluitvorming besproken die voorafging aan de casus van het Dollardkanaal.

Natuurbeschermingsbeleid tot begin jaren zeventig

Tot de jaren zeventig was de wetgeving rondom milieu beperkt. Economische groei had zoals eerder gezegd prioriteit op de politieke agenda. Door de economische groei was een welvaartsstaat ontstaan. In 1972 bestonden enige natuurbeschermingswetten en verdragen. De benadering van deze wetten was beperkt, doordat geen aandacht bestond voor onderlinge samenhang van milieu- en natuurproblemen. Hierdoor beschermden deze wetten de natuur alleen tegen directe aantasting.⁹⁶

Op nationaal niveau bestond beleid dat sommige vogels beschermde. Zo was in 1936 de Vogelwet uit 1912 herzien. Door de Vogelwet werden alle inheemse vogels in principe beschermd. Inheemse vogels mochten alleen geschoten en eieren alleen geraapt worden indien hier een vergunning voor was. De kluut was een inheemse vogel en mocht niet gedood of gevangen worden. In de casus van de aanleg van het Dollardkanaal was geen sprake van het vangen, doden of rapen van eieren van de kluut, maar ging over de effecten die beleid had op de kluut. Op internationaal niveau bestond tevens een regeling die vogels moest beschermen. In het Internationaal Verdrag tot bescherming van vogels (Parijs 18-10-1950) erkenden verschillende landen, waaronder Nederland het internationale belang van de bescherming van wilde vogels.⁹⁷ Dit verdrag was algemeen geformuleerd, zonder richtlijnen of bepalingen erin. Het had geen bindende bepalingen die golden in de casus van de aanleg van het Dollardkanaal.

⁹⁶ N.J.M. Nelissen, 'Het themagericht milieubeleid' in: Pieter Glasbergen, *Milieubeleid, een beleidswetenschappelijke inleiding* (Den Haag 1994) 59-75, aldaar 59.

⁹⁷ Internationaal Verdrag tot bescherming van vogels, Parijs, 18-10-1950, International Convention For The Protection Of Birds, door Nederland geratificeerd op 31 mei 1954, in werking getreden op 17 januari 1963, Identificatienummer: BWBV0005668.

In 1968 werd de Natuurbeschermingswet (nieuwe Wet houdende voorzieningen in het belang van de natuurbescherming), ingevoerd.⁹⁸ Middels deze wet konden natuurgebieden aangewezen worden die een bijzondere status kregen en beschermd werden tegen aantasting.⁹⁹ Hoewel in 1928 al een Natuurschoonwet bestond die voorkwam dat natuurrijke landgoederen werden opgedeeld, kan de Natuurbeschermingswet gezien worden als eerste wet die de natuur systematisch beschermde.¹⁰⁰ De gebieden die beschermd werden door deze wet, werden gekozen door de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Harry van Doorn (PPR). Het gebied van de Dollard viel in het onderzochte tijdperk van het kabinet-Den Uyl niet onder de Natuurbeschermingswet. Uit het bronnenonderzoek is niet af te leiden waarom het Dollardgebied niet onder de Natuurbeschermingswet viel. Het gebied viel pas vanaf 1977 onder de Natuurbeschermingswet.

Opkomst beperkt milieubeleid

In de jaren zeventig werd de keerzijde van de economische groei zichtbaar door een aantal incidenten met milieuvervuiling, zo had de bevolking in Vlaardingen last van luchtverontreiniging door Shell en kwam de bevolking in Rotterdam Rijnmond in actie tegen uitbreiding van de Rotterdamse haven.¹⁰¹ De Nederlandse bevolking vond milieuverontreiniging het belangrijkste maatschappelijke probleem rond 1970.¹⁰² Duidelijk werd dat overheidsingrijpen noodzakelijk was om het menselijk leefmilieu te beschermen.¹⁰³ Milieuvervuiling kwam daarmee op de politieke agenda. De confessionele partijen en de VVD konden na de milieurapportages niet om de noodzaak van milieuwetgeving heen.

In de twintigste eeuw ontstond door de veranderende, groeiende samenleving een ontwikkeling, door bestuurskundige Frits van der Meer en anderen een *vakspecialisatie* genoemd.¹⁰⁴ Het effect van deze vakspecialisatie was het ontbreken van beleidssamenhang.

⁹⁸ HEK, 1965-1966, bijlage nr. 111, 'Natuurbeschermingswet', Kamerstuknummer 6764, ondernummer 182, p. 1-6.

⁹⁹ Ibidem, 2.

¹⁰⁰ Dekker, *Nederlandse natuurbescherming*, 150.

¹⁰¹ Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 198-199.

¹⁰² Van Noort, 'De fluctuerende milieupolitiek', 134.

¹⁰³ Leroy, 'De ontwikkeling van het milieubeleid', 38.

¹⁰⁴ Frits van der Meer, Jos Raadschelders en Toon Kerkhoff, 'Van nachtwakersstaat naar waarborgstaat, proliferatie en vervlechting van het Nederlands openbaar bestuur in de lage lange twintigste eeuw (1880-2005)' in: Pieter Wagenaar e.a. eds., *Duizend jaar openbaar bestuur in Nederland, van patrimoniaal bestuur naar waarborgstaat* (Bussum 2011) 221-287, aldaar 239.

Vakspecialisatie hield in dat ministeries met meer specialistische verantwoordelijkheden ontstonden.¹⁰⁵ Deze ontwikkeling zorgde voor een verkokering van het beleid. De samenhang tussen de verschillende departementen en afdelingen met betrekking tot het beleid ontbrak. De gevolgen van verkokering zijn terug te zien in de Dollardcasus. Het ministerie van Economische Zaken had belang bij het ontwikkelen van Oost-Groningen, terwijl het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne meer waarde hechten aan het ecologische probleem.¹⁰⁶

De periode 1970-1972 van de milieubeweging wordt gezien als een periode van politieke consensus.¹⁰⁷ Binnen de gehele politiek bestond het idee dat milieuproblemen met gerichte specifieke maatregelen opgelost konden worden.¹⁰⁸ De milieuproblemen werden door het kabinet-Biesheuvel in 1972 en de toenmalige ambtenarij gezien als problematiek van de menselijke gezondheid en niet geïnterpreteerd als aantasting van de natuur.¹⁰⁹ Milieuproblemen werden sectoraal bekeken.¹¹⁰ De algehele conclusies van *The limits to growth* werden opgesplitst en toegewezen aan de verschillende departementen, maar zorgden niet voor de gewenste algehele maatschappijhervorming. Omdat de genoemde partijen de milieuvervuiling niet konden negeren, werd in 1972 de Urgentienota Milieuhygiëne uitgebracht door Louis Stuijt, toenmalig minister van het nieuwe ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne. In deze Urgentienota werd een inventarisatie gemaakt van bestaande milieuproblemen en -vervuiling. De nadruk lag in deze nota op de directe vervuiling van de leefomgeving van de mens en niet op de gevolgen voor de natuur. De natuurbeschermingsorganisaties waren hier niet tevreden mee; de conclusies van *The limits to growth* werden volgens hen onvoldoende overgenomen in beleid. Ze wensten meer aandacht voor de brede problematiek rond aantasting van ecosystemen en de beperkte aanwezigheid van natuurlijke grondstoffen.¹¹¹

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Bootsma en Breedveld, *Het kabinet-Den Uyl*, 102.

¹⁰⁷ Leroy, 'Milieubeweging en milieubeleid', 63. en Hein-Anton van der Heijden, 'Milieubeweging in de twintigste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis-RBHC*: 3 (2004) 445-483, aldaar 459.

¹⁰⁸ Van Noort, 'De fluctuerende milieupolitiek', 134.

¹⁰⁹ Maarten J. Arentsen, Johannes T.A. Bressers, Pieter J. Klok, 'Twintig jaar Nederlands milieubeleid: van urgentienota naar NMP en verder' in: D.H. van Dijk ed., *Milieu van jaar tot jaar 1992-1993* (Den Haag 1993) 13-49, aldaar 39-40.

¹¹⁰ Ibidem, 14.

¹¹¹ Hajer en Versteeg, 'Het milieu', 182.

De opgesplitste toewijzing aan de verschillende departementen van de problematiek die aangetoond werd in *The limits to growth*, was de reden dat geen relevante stappen genomen konden worden met betrekking tot algemene beleidsontwikkeling.¹¹² De frictie tussen ministeries kwam terug bij de vorming van milieubeleid. Het nieuwe ministerie van Milieuhygiëne was hierdoor machteloos en had de bereidheid van andere ministeries nodig om daadwerkelijke verandering te bewerkstelligen, bijvoorbeeld op het gebied van landbouw, transport en water. Zolang de andere ministeries niet meewerkten, was dergelijke verandering niet mogelijk.

De opkomst van de lobbyisten

Naast machteloosheid ten opzichte van andere ministeries en verkokering, speelde een ander probleem voor het ministerie van Milieuhygiëne. Binnen het ministerie bestond een gebrek aan expertise op het nieuwe beleidsterrein van milieu. De bestaande ministeries, zoals Justitie, Binnenlandse Zaken en Buitenlandse Zaken, hadden een netwerk van deskundigen opgebouwd en bezaten intern expertise. Doordat het ministerie van Milieuhygiëne nieuw was en nog weinig expertise had, was Stichting Natuur en Milieu door haar deskundigheid een natuurlijke gesprekspartner die wetenschappelijke onderbouwing kon leveren voor nieuw beleid dat ontwikkeld moest worden. De milieubeweging kon zo deelnemen aan meerdere adviesraden en had op deze beleidsterreinen invloed. De milieubeweging kreeg een stem in de Raad voor Advies voor de Ruimtelijke Ordening, Raad voor de Volkshuisvesting, Raad voor de Waterstaat, Algemene Energieraad, Natuurbeschermingsraad en de Raad voor Milieu- en Natuuronderzoek.¹¹³

Niet alleen op de ministeries kregen lobbyisten als Stichting Natuur en Milieu macht, ook in de politiek ontstond door de groei aan beleidsterreinen een behoefte aan specialistische kennis.¹¹⁴ Kamerleden kwamen dit tekort en lobbyisten gingen zich namens commerciële organisaties bezighouden met het verschaffen van specialistische kennis.¹¹⁵

¹¹² Huitema, 'Een groen polderland', 207.

¹¹³ Van der Heijden, 'De milieubeweging 1970-1990', 81.

¹¹⁴ Hans Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen 1974) 60-66; Herman de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie, de kwaliteit van de democratie 1945-2000' in: Remieg Aerts e.a. eds., *Land van kleine gebaren, een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2013) 285-346, aldaar 324; Duyvendak, 'Een beweging zonder natuurlijke vijand?', 152.

¹¹⁵ Ibidem.

Het karakter van het Kabinet-Den Uyl

In de jaren zeventig bestonden een aantal ontwikkelingen die relevant zijn voor dit onderzoek en de positie van de milieubeweging in de politiek. Ten eerste veranderde de politieke koers van de PvdA. De PvdA had een ingewikkelde verhouding met groene onderwerpen. De partij profileerde zich als brede volkspartij en hechtte in de naoorlogse periode belang aan de welvaarts-groei van de bevolking. Een nieuw thema als milieu werd daarom moeizaam verwerkt in de koers van de partij.¹¹⁶ In de periode rond het kabinet-Den Uyl bestond binnen de PvdA een jonge linkerflank van de partij: *Nieuw Links*. Deze linkerflank was ontstaan vanuit de wens de samenleving drastisch te hervormen. Nieuw Links hechtte niet alleen waarde aan economische welvaart, maar ook aan welzijn, ontwikkelingssamenwerking, democratisering en verscheidene andere post-materiele waarden.¹¹⁷

Voor de verkiezingen van 1972 waren de progressieve partijen, PvdA, D'66 en PPR een samenwerking aangegaan als alternatief voor het bestaande beleid van kabinet-Biesheuvel I. De partijen kwamen met een gezamenlijk kabinetsbeleid genaamd Keerpunt '72 dat de inzet werd van de verkiezingen. De kern van dit programma was de 'spreiding van kennis, macht en geld'.¹¹⁸ De drie partijen hoopten op een gezamenlijke meerderheid van de zetels na de verkiezingen, zodat ze het programma direct konden vertalen naar een regeerakkoord.

Na een moeizame formatie ontstond het kabinet-Den Uyl, het meest progressieve kabinet dat Nederland ooit gekend had.¹¹⁹ Het kabinet bestond uit leden van de PvdA, de PPR, D'66, de KVP en de ARP, met Joop den Uyl als premier. Vanuit de PvdA waren er conservatieve bewindslieden, (zoals Max van der Stoel en Wim Duisenberg) en aanhangers van Nieuw Links. De behoudende PvdA'ers waren niet enthousiast over de grootse idealen van Nieuw Links.¹²⁰ Daarnaast kregen van Duisenberg en Van der Stoel vanuit de eigen partij (PvdA) regelmatig kritiek op hun 'te rechtse koers' die terugkwam in hun houding ten

¹¹⁶ Hans Righart, 'Milieu en politiek in Nederland, 1960-1993', *Tijdschrift voor geschiedenis* 107 (1994) 331-347, aldaar 334.

¹¹⁷ Bertus Boivin, *Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid, opkomst, ontwikkeling en betekenis van Nieuw Links* (Deventer 1978) 29-44.

¹¹⁸ Partij van de Arbeid, D66., Politieke Partij Radikalen, *Keerpunt 1972: Regeerakkoord van de progressieve drie* (Amsterdam 1972).

¹¹⁹ Politiek en Parlement, het kabinet-Den Uyl (1973-1977)https://www.parlement.com/id/vh8lnhronv9/kabinet_den_uyl_1973_1977 (geraadpleegd: 20-8-2018).

¹²⁰ Bootsma en Breedveld, *Het kabinet-Den Uyl*, 37-44.

opzichte van natuur- en milieuzaken.¹²¹ Ze waren minder gewillig om economische belangen op te offeren voor het milieu. De progressieve partijen in het kabinet gingen snel mee in het idee van de milieubeweging om de oude plannen te herzien en waren bereidwillig om een buitendijks kanaal af te wijzen.¹²² De andere bewindslieden van de KVP en ARP waren politici van wie bekend was dat ze relatief progressief waren binnen hun partij. Deze politici waren zonder goedkeuring van de partij, en zonder dat hun partij akkoord was gegaan met een regeerakkoord, toetreden tot het kabinet.¹²³

Het kabinet hechtte belang aan het dichten van de kloof tussen politiek en burger. Daarom vond participatiepolitiek plaats in de periode van het kabinet-Den Uyl, waarmee het kabinet ruimte bood voor actiegroepen.¹²⁴ Voortaan kon de burger haar stem laten horen en deelnemen aan het politieke debat.¹²⁵ Voor de milieubeweging ontstond meer ruimte dan voorheen om zich te mengen in de politieke besluitvorming.

Een andere ontwikkeling in het kabinet-Den Uyl was de noodzaak voor politici om zich te profileren. Doordat de traditionele achterban mede door de ontzuiling losgekomen was van de partijen, waren Kamerleden minder zeker van hun plek. Ieder Kamerlid moest vechten voor zijn plek en zichzelf profileren, voor de achterban en zelfs binnen de partij om op een verkiesbare plek op de kieslijst te komen.¹²⁶ Daarnaast werden debatten voortaan uitgezonden op de televisie en radio. Dit zorgde naast de profileringsdrang van Kamerleden voor scherpere debatten waarin de kiezer werd beïnvloed.¹²⁷ Populaire onderwerpen werden uitgelicht in debatten en partijen en Kamerleden probeerden zich hierin te profileren naar de kiezer. Deze ontwikkelingen zorgden ervoor dat sommige onderwerpen meer aandacht kregen in de media dan andere. Dit verklaart dat het onderwerp van de Dollard, door een zelfversterkend effect steeds meer media-aandacht kreeg. Het onderwerp werd een politiek prestigeproject.¹²⁸ De focus van de lobby vanuit de milieubeweging verschoof hierdoor van de ambtenaren naar de bewindsvoerders.

In de politiek bestond geen duidelijkheid of het kabinet parlementair of extraparlamentair was. De progressieve partijen zagen het kabinet-Den Uyl als parlementair;

¹²¹ Bootsma en Breedveld, *Het kabinet-Den Uyl*, 38.

¹²² Bootsma en Breedveld, *Het kabinet-Den Uyl*, 103.

¹²³ Wilfred Scholten, *Mooie Barend, biografie van B.W. Biesheuvel 1920-2001* (Amsterdam 2012) 600-617.

¹²⁴ De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 324.

¹²⁵ Ibidem, 314.

¹²⁶ Daalder, *Politisering en lijdelijkheid*, 44-62.

¹²⁷ Ibidem.

¹²⁸ Westerman, *De graanrepubliek*, 194-200.

de progressieve partijen steunden het kabinet immers. De confessionele partijen zagen het kabinet als extraparlementair, omdat de ARP en KVP geen steun hadden gegeven aan het kabinet.¹²⁹ Zij gedoogden het kabinet, wat zorgde voor een onconventionele situatie.¹³⁰ De ministers waren niet gegarandeerd dat hun beleid gesteund werd en moesten per onderwerp elk genomen besluit verdedigen in de Kamer. Meermaals kwam het hierdoor tot onenigheid tussen kabinet en parlement.¹³¹ Door deze onduidelijkheid over de positie van het kabinet, heerste tevens een continue strijd in de ministerraad over gemaakte afspraken.¹³² Hoewel sommige politici steeds naar Keerpunt '72 verwezen alsof het een regeerakkoord betrof, was het geen formeel regeerakkoord waar de partijen mee akkoord waren gegaan.¹³³

Deze onduidelijkheid zorgde in de praktijk ervoor dat per onderwerp in de ministerraad gekeken werd hoe de meningen verdeeld waren. Dit zorgde dat de casus van het Dollardkanaal een lastig onderwerp werd. Bij de vorming van het kabinet, hadden de politici immers geen afspraken gemaakt over dergelijke casussen, wat bij de vorming van eerdere coalities gebruikelijk was.¹³⁴ Doordat de confessionele partijen het regeerakkoord niet formeel steunden, is de officiële lijn en koers van deze partijen niet relevant voor dit onderzoek. De koers van de progressieve partijen, die het regeerakkoord steunden is voor dit onderzoek wel van belang.

Deelconclusie deelvraag 2

In dit hoofdstuk is de volgende deelvraag onderzocht: **Hoe ontwikkelde het Nederlandse milieubeleid zich tot begin jaren 1970?** De milieubeweging had te maken met milieuwetgeving die te sectoraal was. De wetgeving pakte niet de dieperliggende problemen op die waren openbaard in bijvoorbeeld *The limits to growth*. Dit betekende dat de bestaande problemen als deelproblemen werden behandeld door de verschillende ministeries. Daar bovenop kwam dat het nieuwe verantwoordelijke ministerie voor natuurbescherming niet de benodigde kennis, macht en expertise bezat om het op te nemen tegen de oudere ministeries als Economische Zaken.

¹²⁹ Bootsma en Breedveld, *Het kabinet-Den Uyl*, 51.

¹³⁰ Jac Bosmans en Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011) 136.

¹³¹ Ibidem, 139.

¹³² Ibidem.

¹³³ Ibidem, 137.

¹³⁴ Carla van Baalen en Alexander van Kessel, *De kabinetsformatie in 50 stappen* (Amsterdam 2012) 170.

Op het moment dat de Dollardcasus een onderwerp van lobby was van de milieubeweging, was sprake van de opkomst van wetgeving omtrent natuurbescherming. Wetgeving bestond om natuurgebieden te beschermen en bood kansen om directe gevaren voor natuur tegen te gaan. Het gevaar voor de kluut in dit onderzoek was een indirect gevaar. De kluut werd niet direct bedreigd, de aanleg van het kanaal had gevolgen voor het leefgebied van de Kluut. De milieubeweging moest de leden van het kabinet wijzen op dit gevaar.

Besluitvorming rondom het Dollardkanaal

Lange tijd had de provincie geen duidelijk takenpakket. Haar takenpakket was door de centralisatie van de Rijksoverheid aangetast.¹³⁵ Vanaf de jaren zestig en zeventig kregen de provincies meer verantwoordelijkheden met betrekking tot ruimtelijke ordening en economische ontwikkeling. Tevens ontwikkelden de provincies zich tot verbindingsstuk tussen de bestuurslagen van de Rijksoverheid en de gemeente en werden daarmee een flexibele bestuurslaag met een coördinerende functie.¹³⁶ De waterschappen hadden na de Tweede Wereldoorlog lange tijd, nog meer dan de Provinciale Staten, een identiteitscrisis. De positie van de waterschappen was onaantast geweest sinds hun oprichting en grondwettelijke vastlegging in 1848.¹³⁷ Na de watersnoodramp werden de waterschappen onderdeel van een discussie over bestuurlijke herindeling. Als gevolg hiervan veranderde hun takenpakket. Voortaan waren de waterschappen verantwoordelijk voor de waterkwaliteit in hun gebied.

In 1966 was door minister Suurhoff op aandringen van deze lagere overheden besloten tot de hervorming van de waterhuishouding in Groningen: het grote Dollardplan.¹³⁸ Een aantal biologen wezen op de negatieve ecologische gevolgen van de plannen bij de beraadslaging hierover in 1966, maar konden niet op tegen de druk van de provincie en de waterschappen.¹³⁹

¹³⁵ Frits van der Meer, e.a., 'Van nachtwakersstaat naar waarborgstaat', 240.

¹³⁶ Ibidem, 242.

¹³⁷ Ibidem, 247.

¹³⁸ Westerman, *De graanrepubliek*, 188-192.

¹³⁹ Bootsma en Breedveld, *Het kabinet-Den Uyl*, 101.

Het is te verklaren dat de waterschappen zich profileerden en zich samen met de provincie Groningen hard inzetten voor het behoud van de bestaande plannen rond de Dollard. De Dollard moet deels gezien worden als een prestigestrijd tussen de Rijksoverheid enerzijds en de lokale en provinciale bestuursorganen als de waterschappen anderzijds. De waterschappen en provincies moesten hun machtspositie met de Rijksoverheid nog uitvechten: wie had het primaat op het beleid en wie maakte de uiteindelijke beleidskeuzes? De Dollard was het slagveld.

Een deel van de plannen was in gang gezet, onder andere de plannen voor de aanleg van sluizen. Sinds 1904 bestond de Wet droogmakerijen en indijkingen en deze was sindsdien niet meer aangepast. Volgens deze wet was een vergunning van de minister noodzakelijk voor het aanleggen van een dijk in de Dollardcasus.¹⁴⁰ Over de verdere uitvoering van de plannen en de aanleg van het kanaal zou officieel later besloten worden, maar deze beslissing leek een formaliteit.¹⁴¹ Daarom diende de provincie Groningen, die medeverantwoordelijk was voor de verdere plannen voor de indijking van het gebied, de plannen ter inzage in bij minister Bé Udink (CHU).¹⁴²

Jan Abrahamse de oprichter van de Waddenvereniging tekende bezwaar aan. Hoewel dat bezwaar werd verworpen, kwam het onderwerp op de politieke agenda en werd door het kabinet-Den Uyl nog geen vergunning verleend. De werkzaamheden vielen stil, totdat de ministerraad een beslissing zou nemen over de vergunning.¹⁴³ Hoe de milieubeweging de politiek ertoe trachtte te bewegen de vergunning niet te verlenen, wordt besproken in het volgende hoofdstuk.

Deelconclusie deelvraag 3

In hoofdstuk 2 is ook de volgende deelvraag behandeld: **hoe ontwikkelde de besluitvorming inzake het Dollardkanaal zich vóór het aantreden van het kabinet-Den Uyl?** In dit hoofdstuk is beschreven dat de aanleg van het Dollardkanaal onderdeel was van een breder pakket maatregelen die de waterhuishouding in het Dollardgebied moesten verbeteren. Lagere overheden, provincie en waterschappen hadden een grote rol bij de totstandkoming van deze maatregelen. Vanwege een oude wet was voor de aanleg van een kanaal een

¹⁴⁰ HTK, 1902-1903, bijlage nr. 225, 'Ontwerp van wet houdende bepalingen omtrent het ondernemen van droogmakerijen en indijkingen', Kamerstuknummer 26, ondernummer 26.

¹⁴¹ Westerman, *De graanrepubliek*, 192.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Westerman, *De graanrepubliek*, 198-200.

vergunning nodig van de rijksoverheid. De milieubeweging trachtte met de lobby te voorkomen dat er een vergunning verleend zou worden voor het buitendijkse Dollardkanaal.

Hoofdstuk 3. De lobby van de gematigde milieubeweging inzake het Dollardkanaal

Dit hoofdstuk bespreekt de deelvraag: **Welke lobbystrategieën paste de Nederlandse gematigde milieubeweging toe om het kabinet-Den Uyl te bewegen duurzame beleidskeuzes te maken inzake het Groningse Dollardkanaal?** In dit hoofdstuk wordt eerst de ontwikkeling van de lobby in de casus van het Dollardkanaal besproken. De casus was een beleidsmatig probleem waarbij moest worden gekozen tussen economische groei en belangen en ecologische belangen. Deze casus is door de keuze tussen economie en ecologie exemplarisch voor het tijdperk en voor de dilemma's met betrekking tot duurzaamheid die speelde in dit tijdperk. In dit hoofdstuk worden de primaire bronnen met betrekking tot de Dollardcasus uit het archief van Stichting Natuur en Milieu besproken. Aan de hand daarvan volgen conclusies over het handelen en de strategie van de milieubeweging. Uit archiefonderzoek blijkt dat in de Dollardcasus strategische keuzes gemaakt zijn door de milieubeweging. Deze keuzes worden hieronder besproken in het onderzoek naar het verloop van de lobby.

De lobby van de milieubeweging

De casus van dit onderzoek heeft betrekking op een kanaal dat aangelegd zou worden in het Dollardgebied in Groningen. Dit Dollardkanaal was door toenmalig staatssecretaris Suurhoff aangekondigd en zou de problemen oplossen met afwatering van het industriegebied in de Dollard, nieuwe polders opleveren geschikt voor landbouw en andere economische voordelen bieden voor het achtergestelde Groningen.¹⁴⁴ Eenvoudigere afwatering verzorgd door het kanaal zou daarnaast de stankoverlast in het gebied oplossen.¹⁴⁵ De natuurbeschermingsorganisaties trachtten te voorkomen dat een buitendijks kanaal aangelegd zou worden. Een van de problemen die de aanleg van een buitendijks kanaal zou opleveren zou de waterhuishouding van het gebied zijn. In de bestaande situatie was sprake van kwelder, die voedselrijkdom opleverde voor de kluut die in het gebied overwinterde. De natuurbeschermers waren overtuigd dat driekwart van de Europese kluutpopulatie in het gebied nestelde.¹⁴⁶ De natuurbeschermers werden zich bewust van de aanwezigheid van de

¹⁴⁴ Bootsma en Breedveld, *Het kabinet-Den Uyl*, 101.

¹⁴⁵ Ibidem.

¹⁴⁶ Westerman, *De graanrepubliek*, 194.

kluut in het gebied door een doctoraal onderzoek van bioloog Sytse Tjallingii. Hij wees op het effect van de voedselrijkdom in het gebied veroorzaakt, door de combinatie van het zoete en zoute water dat het gebied instroomde.¹⁴⁷ Door de aanleg van een kanaal zou deze kweldergroei verdwijnen, waardoor de voedselrijkdom zou verminderen en de kluut uit het gebied zou verdwijnen.

Stichting Natuur en Milieu, Natuurmonumenten, de Vogelbescherming en de Waddenvereniging waren allemaal van mening dat het kanaal niet aangelegd moest worden zoals was voorgesteld door de toenmalige minister, vanwege de gevolgen voor de kluut. Bij de eerdere opzet van de plannen waren biologen geconsulteerd om de ecologische effecten van de voorlopige plannen in kaart te brengen. De biologen waren op dat moment gematigd negatief en wezen op de ecologische gevolgen van de plannen en het verdwijnen van de kwelder.¹⁴⁸

De eerste strategische afweging van de milieubeweging was de keuze voor wetenschappelijk onderbouwde argumentatie. De doctoraalscriptie van Tjallingii bood meer aanknopingspunten en inzichten in de ecologische gevolgen van de plannen en was een nieuwe impuls voor de milieubeweging om in actie te komen.¹⁴⁹ De kluut werd door de milieubeweging ingezet als symbool voor het behoud van het landschap en het natuurgebied de Dollard. Als reactie op het nieuwe onderzoek richtte de jonge Waddenvereniging, (opgericht in 1965) en de Groningse milieufederaties een werkgroep op die het belang van de natuur in de Dollard en de kluut moest verdedigen: Werkgroep Dollard.¹⁵⁰ De andere natuurbeschermingsorganisaties, Natuurmonumenten, de Vogelbescherming en Stichting Natuur en Milieu, sloten zich aan bij deze werkgroep en waren verbonden met deze werkgroep.¹⁵¹ Sommige brieven en persberichten werden door de Werkgroep Dollard verzonden en ondertekend door de aan de werkgroep deelnemende natuurbeschermingsorganisaties. Daarnaast werden door de deelnemende organisaties afzonderlijk brieven en persberichten verstuurd.

¹⁴⁷ S.T. Tjallingii, *Het gevecht om behoud van de Dollard, gevolgen inpoldering desastreus* (z.p. 1974).

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ S.T. Tjallingii, 'Inventaris van de 1969 in Nederland broedende Kluten', *De levende natuur* 73:11 (1970) 251-255.

¹⁵⁰ De verhalen van Groningen, De 'kluutcrisis': over het Dollardkanaal dat er niet kwam <https://www.deverhalenvangroningen.nl/alle-verhalen/de-kluutcrisis-opkomst-en-ondergang-van-het-dollardkanaal> (geraadpleegd 13-5-2018).

¹⁵¹ Lex Veldhoen, 'De sluis bij Termunten', *NRC Handelblad* (30 juni 1994) <https://www.nrc.nl/nieuws/1994/06/30/de-sluis-bij-termunten-7230342-a1275055> (geraadpleegd 23-8-2018).

De tweede strategische keuze van de milieubeweging was om meerdere pressiemiddelen naast elkaar in te zetten. Door de Werkgroep Dollard werd enerzijds de publiciteit opgezocht; een televisieprogramma werd aan het natuurgebied gewijd en in Vrij Nederland werd een advertentie geplaatst met ingezamelde handtekeningen.¹⁵² Deze acties hadden als doel de politici onder druk te zetten en de publieke opinie om te buigen. Deze acties vallen strikt genomen niet onder de lobby en dit onderzoek gaat niet verder op de acties in. Voor de directe politieke lobby werd door de Werkgroep Dollard contact gezocht met Stichting Natuur en Milieu.¹⁵³ Stichting Natuur en Milieu wist de demissionaire minister van Verkeer en Waterstaat Udink (CHU) uit te nodigen voor een gesprek.¹⁵⁴ Het onderwerp was door toedoen van de Werkgroep Dollard gepolitiseerd voordat Stichting Natuur en Milieu betrokken werd bij het onderwerp. Hierdoor werd de discussie over het verlenen van de vergunning voor de aanleg van de dijk een politieke afweging en geen ambtelijke afweging. Stichting Natuur en Milieu trachtte via wetenschappelijke brochures argumenten te onderbouwen waarom de bestaande plannen niet goed waren.¹⁵⁵ Door aandacht te schenken aan de wetenschappelijke betrouwbaarheid van de argumentatie werd geprobeerd de lobby overtuigender te maken tegen de plannen voor een buitendijks kanaal.

De volgende strategische keuze van de milieubeweging was een alternatief te bieden voor de plannen die bestonden. De natuurbeschermers begrepen dat volledig tegenhouden van de aanleg van een kanaal politiek niet haalbaar was en dat het bieden van een alternatief noodzakelijk was. Daarom droeg de milieubeweging het idee aan van een binnendijks tracé van het kanaal.¹⁵⁶ In diverse brieven en nota's probeerde de milieubeweging met berekeningen en wetenschappelijk onderzoek aan te tonen dat een binnendijks kanaal economische voordelen zou bieden, zonder ten koste te gaan van het natuurgebied. Middels dit plan zou de kwelder niet verdwijnen en de kluut geen gevaar

¹⁵² IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243, 'Advertentie Vrij Nederland november 1973', *Vrij Nederland*, en IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243 'Vanavond op televisie: inpolderen Dollard wekt protesten', *onbekende krant* 20 november 1973'.

¹⁵³ Bootsma en Breedveld, *Het kabinet-Den Uyl*, 101; IISG, Amsterdam Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243, 'Brief aan minister Udink door Stichting Natuur en Milieu en Werkgroep Dollard 12 januari 1972'.

¹⁵⁴ Ibidem.

¹⁵⁵ IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243, 'Brief aan het kabinet d.d. 21 november 1972'.

¹⁵⁶ IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243, 'Brief aan Minister Udink van Verkeer en Waterstaat d.d. 5 januari 1972'.

lopen. De kwelder zou verloren gaan met het buitendijkse kanaal dat oorspronkelijk gepland was.¹⁵⁷

In 1972 bracht de Werkgroep Dollard een wetenschappelijk brochure uit, *De Dollard bedreigd*, waarin het ecologische belang van de Dollard werd getracht aan te tonen.¹⁵⁸

Tevens werden dat jaar Kamervragen gesteld over het onderwerp. Deze acties van Werkgroep Dollard hadden een voorlopig effect. Toenmalig minister Udink van Verkeer en Waterstaat Udink van het demissionaire kabinet besloot, naar aanleiding van de vele kritieken van natuurbeschermers op de plannen, een nieuw onderzoek in te stellen naar de gevolgen van de geplande maatregelen. De RPC deed onderzoek naar de gevolgen van de plannen voor een buitendijks tracé en publiceerde op 31 oktober 1973 haar conclusies.¹⁵⁹

De provincie Groningen trachtte ondertussen het tij te keren. Om de beleidsvormers te overtuigen van het economische belang van het kanaal, stuurde de provincie in maart 1973 een uitgebreide analyse over het buitendijks tracé naar het ministerie van Verkeer en Waterstaat. Hierin werd nogmaals geprobeerd de economische noodzaak van een buitendijks kanaal te onderstrepen.¹⁶⁰ De Werkgroep Dollard kwam snel met een officiële reactie op de nota, waarin de feiten uit de analyse werden betwist en het ecologische belang voorop werd gesteld.¹⁶¹

De volgende strategische keuze van de milieubeweging was op de politieke ontwikkelingen te anticiperen. Op 11 mei 1973 was het nieuwe kabinet-Den Uyl aangetreden. In de regeringsverklaring gaf Den Uyl aan dat grotere structurele werken heroverwogen zouden worden.¹⁶² Verschillende grote plannen werden hierin genoemd. Hieruit bleek dat het kabinet-Den Uyl open stond eerder gemaakte afspraken aan te passen. In de regeringsverklaring werd verklaard dat waardevolle natuurgebieden beschermd moesten worden.¹⁶³ In een brief aan de minister van Verkeer en Waterstaat Westerterp herhaalden Stichting Natuur en Milieu en de Vogelbescherming dat hun alternatief tegemoet kwam aan de economische noodzaak van een kanaal zonder ecologische schade te

¹⁵⁷ IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243, 'Brief van Stichting Natuur en milieu en de Vogelbescherming aan de Minister van Verkeer en Waterstaat van 18 juni 1973'.

¹⁵⁸ Werkgroep Dollard, *De Dollard bedreigd* (Harlingen 1973).

¹⁵⁹ IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243, 'Rapportage van Rijksplanologische Commissie d.d. 31 oktober'.

¹⁶⁰ Groninger Waterschapsbond, *Dollardwerken: nota van de Groninger Waterschapsbond* (Wageningen 1973).

¹⁶¹ IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243 'Persbericht Werkgroep Dollard 1973'.

¹⁶² HTK 1972-1973 'Regeringsverklaring kabinet-Den Uyl', p. 1569.

¹⁶³ Ibidem.

veroorzaken.¹⁶⁴ Daarnaast wees Stichting Natuur en Milieu de minister op het feit dat in de regeringsverklaring beloftes waren gedaan om “grote structurele werken te heroverwegen” en waardevolle natuurgebieden te beschermen. De Waddenvereniging gebruikte de tekst van de regeringsverklaring ook in een brief naar de pers, waarin ze het kabinet aansprak op beloftes in de regeringsverklaring en de ministers aansprak op hun geloofwaardigheid als bestuurder.¹⁶⁵

De conclusies van de RPC worden gepubliceerd

In oktober 1973 kwam het rapport van de RPC uit. In het advies van de RPC wordt gewezen op de mogelijkheid tot een concessie en tot een plan waarbij het kanaal op een andere wijze door het landschap zou lopen.¹⁶⁶ In het rapport van de RPC werd aandacht besteed aan de ecologische waarden van het Dollardgebied. De commissie vraagt begrip voor het standpunt dat de ecologische situatie in de Dollard gevaar loopt bij de aanleg van een buitendijks kanaal. De RPC kwam daarom met een voorstel de bestaande plannen te heroverwegen en de plannen voor het tracé van het kanaal aan te passen om de milieubeweging tegemoet te komen. In de gewijzigde plannen die de commissie voorstelde, werd gedeeltelijk tegemoet gekomen aan de eisen van de milieubeweging. De plannen van de RPC kunnen daarom geïnterpreteerd worden als een compromis tussen economische en ecologische belangen.

De vijfde strategische keuze van de milieubeweging was om in de lobby en de communicatie naar pers en politiek het voorgestelde compromis af te wijzen en consequent te blijven in het standpunt dat het kanaal niet aangelegd mocht worden met een buitendijks tracé. De natuurbeschermingsorganisaties bleven de eerder gebruikte argumenten herhalen en kozen ervoor het lobbydoel niet met andere argumenten of met een ander vertoog te verdedigen. De milieubeweging had bijvoorbeeld kunnen betwisten of economische meerwaarde bestond voor de aanleg van een buitendijks kanaal en wees niet op duurzaamheid als argument of frame. De milieubeweging benadrukte consequent het ecologische gevaar.¹⁶⁷ De Rijksplanologische Dienst kwam de milieubeweging tegemoet door aan te geven dat de huidige plannen heroverwogen moesten worden en te stellen dat er

¹⁶⁴ IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243, ‘Brief van Stichting Natuur en Milieu en de Vogelbescherming aan de Minister van Verkeer en Waterstaat van 18 juni 1973’.

¹⁶⁵ IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243 ‘Persbericht door Werkgroep Dollard 19 oktober 1973’.

¹⁶⁶ IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243 ‘Rapportage van Rijksplanologische Commissie d.d. 31 oktober’.

¹⁶⁷ Ibidem.

aandacht voor de ecologische gevolgen moest zijn. De natuurbeschermingsorganisaties waren niet tevreden met de gewijzigde plannen zoals de RPC voorstelde, zo lieten ze weten.¹⁶⁸ Ze waren van mening dat de gewijzigde plannen geen recht deden aan de ecologische waarde en het belang van het Dollardgebied. Daarom gingen ze niet akkoord met een concessie. De gematigde milieubeweging hield vol dat de bestaande plannen schadelijk waren en verstuurden daarom een persbericht.¹⁶⁹ Tevens stuurde Stichting Natuur en Milieu een brief aan de minister van Verkeer en Waterstaat Westerterp waarin werd ingegaan op de plannen van de RPC en de uitnodiging voor het gesprek met de minister aangenomen werd door Stichting Natuur en Milieu.¹⁷⁰

De bewindsvoeders komen naar Groningen

De zesde strategische keuze van de milieubeweging was gebruik te maken van de persoonlijke voorkeuren en interesses van de leden van het kabinet. De milieubeweging beseftte dat niet alleen formele argumentatie en logica telde in de politieke afweging, maar persoonlijke voorkeuren en interesses van bewindsvoeders ook relevant waren. De bewindsvoeders moesten overtuigd worden van het ecologische rationele belang en de schoonheid van het gebied. Naar aanleiding van het rapport van de RPC liet de nieuwe KVP-minister van Verkeer en Waterstaat Westerterp weten dat hij met relevante actoren in gesprek ging om tot een oplossing te komen.¹⁷¹ Nijhoff, directeur en lobbyist van Stichting Natuur en Milieu, nodigde de ministers Westerterp (KVP), Irene Vorrink (PvdA), Lubbers (KVP), Hans Gruijters (D'66), en staatssecretaris Wim Meijer (PvdA), deel van Nieuw Links, uit om het betreffende gebied te bezoeken.¹⁷² Meijer bleek grote interesse in het Dollardgebied te hebben en hij raakte vanaf februari 1974 betrokken bij een informele gespreksgroep van deskundigen.¹⁷³ In deze gespreksgroep werd de problematiek van de Dollard geanalyseerd en werden alle mogelijkheden voor het beleid besproken. De gespreksgroep bestond onder

¹⁶⁸ IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243 'Persbericht 19 oktober door Waddenvereniging en Werkgroep Dollard d.d. 19 oktober 1973'.

¹⁶⁹ 'Persbericht Werkgroep Dollard'.

¹⁷⁰ IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243, 'Brief van Stichting Natuur en Milieu d.d. 5 november 1973 aan de Minister van Verkeer en Waterstaat Westerterp'.

¹⁷¹ IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243, 'Brief aan de Minister van Verkeer en Waterstaat Westerterp door Nijhoff'.

¹⁷² IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243, 'Brief aan de Minister van Verkeer en Waterstaat Westerterp door Nijhoff'.

¹⁷³ IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243, 'Verslag van de bespreking op 11 februari 1974 op verzoek van de Staatssecretaris'.

andere uit deskundigen die betrokken waren bij Werkgroep Dollard en tegen de bestaande plannen waren. Door de bewindslieden uit te nodigen het gebied te bezichtigen werd getracht de bewindsvoerders te overtuigen door in te spelen op persoonlijke interesses en voorkeuren. Stichting Natuur en Milieu zorgde voor deskundige kennis en specialisten tijdens het bezoek aan het Dollardgebied om de ministers te overtuigen van het ecologische belang. Deze deskundigen overtuigden staatssecretaris Meijer, die later verklaarde wat voor invloed Stichting Natuur en Milieu op hem had.¹⁷⁴ Hij bevestigde dat hij overtuigd was geraakt van het ecologische belang, daarmee de noodzaak van een binnendijks kanaal en nam het in de ministerraad op voor de milieubeweging.

De ministerraad beslist

Na het bezoek van de bewindspersonen gingen de ministers in beraad. De volgende strategische keuze van de milieubeweging was niet passief af te wachten toen het onderwerp ter discussie bij de ministerraad lag. De natuurbeschermingsorganisaties schreven in verschillende samenstellingen brieven naar de verantwoordelijke bewindsvoerders, premier Den Uyl en het kabinet als geheel.¹⁷⁵

De laatste strategische keuze die blijkt uit het onderzoek naar de lobby was om de beslissing van de ministerraad te ondersteunen. Na een lange discussie nam de ministerraad de beslissing om een binnendijks kanaal aan te leggen.¹⁷⁶ De milieubeweging reageerde verheugd op de beslissing van de ministerraad om de voorkeur te geven aan een binnendijks kanaal boven een buitendijks kanaal. Alle verschillende natuurbeschermingsorganisaties die samenwerkten in de werkgroep Dollard stuurden nu uit eigen naam een brief naar het kabinet om te bedanken voor de gemaakte keuze.¹⁷⁷ Op die manier probeerden de natuurbeschermingsorganisaties de goede relaties met de ministeries en bewindsvoerders te versterken.

¹⁷⁴ IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243, 'Memorandum van de Staatssecretaris van CRM Meijer d.d. 7 december 1973'.

¹⁷⁵ IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243, Brief aan de minister president door Stichting Natuur en milieu d.d. 22 maart 1974; 'Brief aan de Ministerraad 5 februari 1974 door Waddenvereniging'.

¹⁷⁶ IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243, 'Regering spaart vogels in Dollard, kabinet kiest voor binnendijks kanaal', *Trouw* (12-7-1974).

¹⁷⁷ IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243, 'Brief aan de Staatssecretaris van de Nederlandse Vereniging tot bescherming van vogels'; IISG, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inv.nr. 2243, 'Brief van de Werkgroep Dollard d.d. 20 augustus 1974'.

Deze beslissing van het kabinet-Den Uyl betekende niet dat de discussie hiermee voorbij was. De gedeputeerden in Groningen en de Commissaris van de Koningin Edzo Toxopeus (VVD) waren niet tevreden. Verschillende rechtszaken volgden nog tegen de beslissing van de ministerraad.¹⁷⁸ In de praktijk betekende dit uitstel van het begin van de aanleg van het binnendijks kanaal. In het kabinet-Den Uyl kwam geen oplossing, omdat de lagere overheden zich bleven verzetten tegen het besluit van de ministerraad.¹⁷⁹ Pas in het volgende kabinet, kabinet-Van Agt I, werd de aanleg van het Dollardkanaal weer opgenomen in de besluitvorming. Tegen die tijd bleken de omstandigheden in Groningen veranderd en bestond geen economisch belang meer bij de aanleg van een kanaal.¹⁸⁰ Het Dollardkanaal werd nooit aangelegd. Deze milieubewuste keuze zorgde voor een overwinning voor de milieubeweging in de strijd om duurzaamheid.

Deelconclusie deelvraag 4

In dit hoofdstuk is onderzocht welke lobbystrategieën de Nederlandse gematigde milieubeweging toepaste om het kabinet te overtuigen een duurzame beleidskeuze te maken bij de aanleg van het Groningse Dollardkanaal. Door de milieubeweging werden meerdere bewuste strategieën gebruikt in de lobby. De milieubeweging liet zich leiden door wetenschappelijke bevindingen en zette wetenschappelijke argumentatie in om de kabinetsleden te overtuigen van hun gelijk. Tevens zag de milieubeweging in dat een alternatief plan overtuigender zou zijn dan enkel het tegenhouden van een bestaand plan voor een buitendijks kanaal. De milieubeweging reageerde vervolgens ad rem op pogingen van de politieke tegenstanders doormiddel van de lobby. De milieubeweging maakte ten slotte gebruik van de persoonlijke voorkeuren van bewindspersonen, om hen bewust te maken van de ecologische gevolgen van een buitendijks kanaal. Toen de beslissing was genomen door de ministerraad om geen buitendijks kanaal aan te leggen, bedankte de milieubeweging de ministers voor hun keuze.

¹⁷⁸ Bootsma en Breedveld, *Het kabinet-Den Uyl*, 106.

¹⁷⁹ Ibidem.

¹⁸⁰ Ibidem, 106-107.

Conclusie

In dit onderzoek is de verhouding tussen de milieubeweging en de politiek onderzocht met de onderzoeksvraag: **Hoe trachtte de Nederlandse gematigde milieubeweging het kabinet-Den Uyl te bewegen duurzame beleidskeuzes te maken inzake het Groningse Dollardkanaal en hoe valt dit te verklaren?**

Voor de beantwoording van deze vraag is eerst de milieubeweging onderzocht, middels de deelvraag: **Hoe ontwikkelde de Nederlandse milieubeweging zich tot begin jaren 1970?** Uit dit onderzoek bleek dat een gedeelte van de milieubeweging al voor de jaren zeventig bestond en een gematigd imago had. Toen in de jaren zestig en zeventig het milieubewustzijn in Nederland groeide, ontstonden verscheidene nieuwe, meer activistische organisaties binnen de milieubeweging. In het licht hiervan ontwikkelde de milieubeweging zich tot gesprekspartner van de overheid, doordat de traditionele natuurbeschermingsorganisaties zich breder gingen opstellen en zich meer dan voor de jaren zeventig op milieuproblemen richtten.

In hoofdstuk 2 is vervolgens besproken welke ontwikkeling zich in het Nederlandse milieubeleid voortdeed, middels de deelvraag: **Hoe ontwikkelde het Nederlandse milieubeleid zich tot begin jaren zeventig?** Uit deze analyse bleek dat de bestaande en beperkte natuurbeschermingswetgeving uitgebreid werd met nieuwe milieuwetgeving. Aanleiding hiervoor waren het groeiende milieubewustzijn, een veranderend waardenpatroon in de politiek en verschillende milieu-incidenten in Nederland vanaf de jaren zestig. Binnen de politiek bestond enige consensus over de noodzaak tot maatregelen om het menselijk leefmilieu te beschermen tegen vervuiling. Deze wetgeving, zoals de Natuurbeschermingswet, was te beperkt, verkokerd en te veel op gevolgen voor de mens in plaats van natuur gericht om milieuproblemen daadwerkelijk op te lossen, volgens de milieubeweging. Bovendien bestond rivaliteit binnen de ministeries en ontbeerde het nieuwe ministerie van Milieuhygiëne de noodzakelijke kennis.

Vervolgens is in dit hoofdstuk het kabinet-Den Uyl besproken dat een aantal politieke kenmerken had die relevant waren voor de strategische keuzes van de lobby. Zo bestond binnen het kabinet-Den Uyl een verschil in inzicht over de vraag welke houding het kabinet aan diende te nemen ten opzichte van milieu. Het progressieve gedeelte van de

bewindspersonen trachtte alles anders te doen dan het oude regime en was vatbaar voor nieuwe waarden binnen de politiek, zoals duurzaamheid.

Vervolgens is in hoofdstuk 2 de besluitvorming besproken die voorafging aan de casus middels de deelvraag: **Hoe ontwikkelde de besluitvorming inzake het Dollardkanaal zich vóór het aantreden van het kabinet-Den Uyl?** Uit de analyse bleek dat al deels begonnen was door de provincie met andere maatregelen met betrekking tot de waterhuishouding in de Dollard. De lagere overheden gingen ervanuit dat de minister van Verkeer en Waterstaat Westerterp een vergunning voor het buitendijkse Dollardkanaal zou verlenen. Om dit te blokkeren richtte de milieubeweging zich daarom op het kabinet, dat in de ministerraad hier een beslissing over moest nemen.

De lobbystrategieën die de milieubeweging toepaste, zijn in hoofdstuk 3 besproken, middels de deelvraag: **Welke lobbystrategieën paste de Nederlandse gematigde milieubeweging toe om het kabinet-Den Uyl te bewegen duurzame beleidskeuzes te maken inzake het Groningse Dollardkanaal?** Uit het archiefonderzoek is gebleken dat de milieubeweging op verschillende manieren omging met de politieke realiteit van dat moment, zoals beschreven in de eerdere hoofdstukken. De milieubeweging positioneerde zich als betrouwbare gesprekspartner door gebruik te maken van wetenschappelijke argumentatie, te anticiperen op politieke ontwikkelingen en de acties van strategische opposanten en gebruik te maken van de persoonlijke interesses van politici.

Door de lobbystrategieën uit hoofdstuk 3 aan de omstandigheden uit hoofdstuk 1 en 2 te koppelen kunnen een aantal verbanden gelegd worden die samen de hoofdvraag beantwoorden. Het antwoord op de hoofdvraag luidt dat de milieubeweging via de lobby het beleid trachtte te beïnvloeden. Vanwege de omstandigheden bleek de lobby op dat moment het beste instrumentarium om beleid te veranderen. De lobbystrategie kreeg vorm doordat de milieubeweging zich positioneerde als gesprekspartner, anticipeerde op politieke ontwikkelingen en gebruikmaakte van persoonlijke voorkeuren van bewindspersonen.

Discussie

In de literatuur zijn de volgende verklaringen voor de keuzes van de milieubeweging zichtbaar. Het groeiende zelfvertrouwen van de milieubeweging en het effect van nieuwe organisaties binnen de milieubeweging verklaart waarom zij zich bezighield met de

Dollardcasus. Voor de jaren zeventig hielden natuurbeschermingsorganisaties zich immers minder met dergelijke problematiek bezig.

Uit de literatuur en het archiefonderzoek valt niet af te leiden waarom aankoop van het Dollardgebied niet is overwogen door Natuurmonumenten. Logische verklaringen zijn dat het gebied niet beschikbaar was voor aankoop of dat niet genoeg financiële middelen voorradig waren. Wel komt naar voren dat de wetgeving geen aanknopingspunten bood voor de lobby. De milieubeweging gebruikte geen wetgeving om het beleid te beïnvloeden. De wetgeving was te sectoraal en verkokerd om in deze casus een rol te spelen en daardoor niet van toepassing op de casus. Hierdoor was de milieubeweging genoodzaakt te lobbyen bij het kabinet om de aanleg van het kanaal te voorkomen.

Het karakter van het kabinet-Den Uyl verklaart deels de strategische keuzes van de milieubeweging. De bijzondere staatsrechtelijke positie van kabinet vanwege de onduidelijkheid over het regeerakkoord, bood tevens kansen voor de lobby. De milieubeweging had hierdoor speelruimte om te politiek te beïnvloeden.

Uit het literatuuronderzoek dat voor dit onderzoek is gedaan, blijkt dat de ministeries de gematigde milieubeweging als een betrouwbare gesprekspartner beschouwden en dat de milieubeweging zich hiervan bewust was. Het gebrek aan kennis over het onderwerp binnen de politiek komt terug in de lobby bij het werkbezoek aan het gebied; de kabinetsleden maakten gebruik van de wetenschappelijke expertise die Stichting Natuur en Milieu bood. Stichting Natuur en Milieu maakte hiervan gebruik door als formele gesprekspartner vooral haar visie te benadrukken. Dit belang dat gehecht werd aan de lobbygroep als gesprekspartner, verklaart de strategische keuze van de milieubeweging om beleidsalternatieven aan te dragen. Hierdoor versterkte Stichting Natuur en Milieu zichzelf in de positie van gesprekspartner. Tevens trachtte de milieubeweging de goede banden met de ministeries te behouden door ze te bedanken voor de, in hun ogen juiste beslissing.

De open houding naar de milieubeweging van de ministers uit kabinet-Den Uyl is te verklaren vanuit de participatiepolitiek. Het kabinet-Den Uyl hechtte belang aan het overbruggen van de kloof tussen burger en overheid. De overheid stond hierdoor open voor overleg. Deze open houding vanuit de overheid is duidelijk terug te zien in de casus, waarbij de kabinetsleden gevoelig waren voor argumentatie en luisterden naar de actiegroepen.

Archiefonderzoek laat zien dat de milieubeweging gebruikmaakte van het groeiende milieubewustzijn in de samenleving en in het kabinet. Zo werd door de milieubeweging

teruggerepen op de regeringsverklaring van het kabinet-Den Uyl. De keuze hierop terug te grijpen, kan verklaard worden doordat de milieubeweging vermoedde dat groeiend milieubewustzijn bestond bij het kabinet. De milieubeweging leek zich bewust van het feit dat de nieuwe politieke generatie andere prioriteiten stelde, de zogenoemde *silent revolution*. De aanwezigheid van groeiend milieubewustzijn bleek uit het feit dat staatssecretaris Meijer betrokken was bij een gespreksgroep over de Dollard.

Het besef binnen het kabinet van een groeiend bewustzijn bij de politieke achterban verklaart wellicht de uiteindelijke duurzame keuze van het kabinet-Den Uyl. Binnen de PvdA kwam de interne strijd tussen de gematigde sociaaldemocraten en Nieuw Links terug in de Dollardcasus. Met een niet-duurzame, niet milieubewuste politieke keuze zou de PvdA immers (zwevende) kiezers kunnen verliezen. Daarmee zou de PvdA haar progressieve milieubewuste achterban kunnen verliezen.

Dit onderzoek is op verschillende manieren een toevoeging aan het bestaande beeld van de milieubeweging. Ten eerste draagt het bij aan de leemte die bestaat ten opzichte van de vraag welke invloed de komst van activistische organisaties op de gematigde milieubeweging had. Dit onderzoek laat zien hoe de verandering en transitie van de milieubeweging vorm kreeg. De gematigde milieubeweging bleef gebruikmaken van een gematigd actierepertoire, werkte samen met nieuwe natuurbeschermingsorganisaties zoals de Waddenvereniging met een meer activistische identiteit en breidde haar actieradius uit met nieuwe onderwerpen.

Dit onderzoek draagt ten tweede bij aan de geschiedschrijving rondom het onderzoek naar duurzaamheid. Uit de casus blijkt een transitie in de houding van de politiek ten opzichte van milieuvraagstukken en daarmee impliciet ten opzichte van duurzaamheid. Dit onderzoek laat zien dat duurzaamheid niet direct, maar indirect een rol speelde in beleid, doordat door het kabinet een milieubewuste keuze (een onderdeel van duurzaamheid) werd gemaakt in de casus. Ten derde draagt dit onderzoek bij aan het uitbreiden van het beperkte onderzoek naar de lobby van sociale bewegingen. Dit onderzoek laat zien dat lobbyen plaatsvond in het verleden.

Ten slotte draagt dit onderzoek bij aan het beperkte onderzoek dat de wisselwerking tussen politieke context en actierepertoire van de milieubeweging laat zien. Zo blijkt dat de milieubeweging in haar strategie anticipeerde op politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving.

Aanbevelingen vervolgonderzoek

In de inleiding is een deel van de relevante literatuur over de milieubeweging besproken. Uit de bestudering van de literatuur kwam een aantal relevante stellingen over de milieubeweging naar voren die relevant bleken en getoetst zijn in dit onderzoek. Zo duiden Hajer en Versteeg de periode 1969-1982 als voornamelijk activistisch. Uit dit onderzoek blijkt echter dat de milieubeweging in deze casus voornamelijk de lobby gebruikte. De typering van Hajer en Versteeg gaat niet op voor deze casus. Het is aan te bevelen ander casuonderzoek uit te voeren om te onderzoeken of bovengenoemde typering wel klopt voor de periode.

In de onderzochte periode is deels een *green polder model* zichtbaar. In de totstandkoming van de eerste plannen van de casus bestond een officiële mogelijkheid tot inspraak. Deze inspraak was niet geformaliseerd in overlegorganen maar ad hoc uitgeroepen door de minister. Omdat de milieubeweging geen genoeg nam met het eerdere principebesluit van de politiek voor een buitendijks kanaal, startte de milieubeweging zelf de lobby om het besluit voor een buitendijks kanaal tegen te houden. Middels verder casuonderzoek naar de rol van de milieubeweging in de jaren zeventig kan de these van Glasbergen bijgesteld worden. Indien uit verder onderzoek blijkt dat vaker sprake was van inspraak van de milieubeweging bij de totstandkoming van beleid in de jaren zeventig, zou in dit tijdperk sprake zijn van een *green polder model*.

Volgens Nas en anderen paste de milieubeweging haar pressiemiddelen aan op basis van het onderwerp en de reactie van andere actoren. Doordat in dit onderzoek maar één casus is besproken kan niet geconcludeerd worden of deze stelling klopt. Om deze stelling te testen zouden meerdere casussen vergeleken moeten worden om te kijken of in een andere casus andere keuzes zijn gemaakt.

De stelling van Van der Heijden gaat voor deze casus tevens deels op. De bewindspersonen waren gewillig te luisteren naar de milieubeweging doordat de milieubeweging zich gematigd opstelde, volgens hem. Uit dit onderzoek kan niet opgemaakt worden of de milieubeweging hierdoor monddood werd. Daarvoor zou het handelen van de milieubeweging over een langere periode onderzocht moeten worden.

In dit onderzoek zijn een aantal onderzoekskeuzes gemaakt. In dit onderzoek is de lobby richting ambtenaren inzake de Dollardcasus niet onderzocht, ondanks de mogelijke invloed van ambtenaren op de casus. In dit onderzoek is gekozen om het lobbyen bij

ambtenaren niet te onderzoeken, omdat de ministerraad juridisch en politiek eindverantwoordelijk is. De rol van de Kamerleden is in dit onderzoek ook beperkt onderzocht, omdat dit onderzoek zich richtte op beleid. Vanwege de bijzondere status van het kabinet-Den Uyl, waarbij gedeeltelijke steun was van de politieke partijen, is het interessant om verder te onderzoeken of gelobbyd is bij specifieke Kamerleden en in hoeverre deze lobby verschilde van de lobby bij specifieke bewindspersonen. Tevens is geen gebruikgemaakt van de archieven van de ministerraad. Verder onderzoek kan bijdragen aan het beantwoorden van de vraag hoe de ministerraad intern met de lobby omging en kan kijken naar de vraag hoe de ambtenaren en bewindspersonen die betrokken waren bij de milieubeweging, het handelen van de milieubeweging beoordeelden. Onderzocht kan worden of de milieubeweging gezien werd als meerwaarde.

De personen die leefden in de tijd van Den Uyl zijn overleden of niet meer in staat interviews te geven. Dit is een gemis voor het wetenschappelijk onderzoek. Een beperkt aantal politici heeft memoires achtergelaten. Daarnaast is onderzoek dat gebruikmaakt van memoires afhankelijk van de keuze van de schrijver om een onderwerp wel of niet te benoemen. Het is voor het wetenschappelijk onderzoek naar de lobby door de milieubeweging van belang om de laatste levende actoren te interviewen, om een volledig historisch beeld te creëren van de verhouding van de milieubeweging met de politiek. Een historisch beeld van deze verhouding in latere kabinetten is eenvoudiger terug te vinden doordat meer kans bestaat dat de betrokken personen nog leven. Het kabinet-Den Uyl was een uitzondering in het Nederlandse bestel. Het is interessant om te onderzoeken hoe de milieubeweging omging met een rechtser kabinet als het kabinet-Van Agt I en/of de milieubeweging in een dergelijk geval haar strategie wijzigde of dat ze dezelfde lobbystrategie zou gebruiken.

In dit onderzoek is gebruikgemaakt van de archieven van het IISG. Verder onderzoek in andere archieven, zoals van de Waddenvereniging, of persoonlijke archieven kan zich beter richten op de interne dynamiek en stromingen binnen de verschillende organisaties binnen de milieubeweging. Onderzocht kan worden of discussie bestond tussen de verschillende natuurbeschermingsorganisaties over de te voeren strategie. Verder onderzoek kan zich ook richten op de vraag of een uitwisseling van ideeën en communicatie bestond met andere organisaties, sociale bewegingen en entiteiten en de invloed daarvan op de strategie van de milieubeweging. Daarbij kan gekeken worden naar het activistische

gedeelte van de milieubeweging, andere sociale bewegingen en de milieubeweging in andere landen.

Bibliografie

Gebruikte literatuur

- Aerts, R., C. Van Baalen, J. Oddens, D. Smit en H. Te Velde, *In dit huis, twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam 2015).
- Ainsworth, Scott H., *Analyzing interest groups: group influence on people and policies* (New York 2002).
- d'Anjou, L.J.M, *Actoren en factoren in het wetgevingsproces. Een empirische theorie over de totstandkoming van wetgeving* (Zwolle 1986).
- Arentsen, Maarten J., Johannes T.A. Bressers, Pieter J. Klok, 'Twintig jaar Nederlands milieubeleid: van urgentienota naar NMP en verder' in: D.H. van Dijk ed., *Milieu van jaar tot jaar 1992-1993* (Den Haag 1993).
- Axtmann, R., *Understanding democratic politics: an introduction* (Londen 2003).
- Baalen, Carla van en Alexander van Kessel, *De kabinetsformatie in 50 stappen* (Amsterdam 2012).
- Barmentlo I., *Shell als succesvol lobbyist: een studie naar de invloed van Shell Nederland Raffinaderij op het milieubeleid* (Leiden 1988).
- Bennis, W.J. M.P.C.M Pauw en R. van Schendelen, *Lobbyen, hoe werkt 't* (Den Haag 1992).
- Berger, S., *Organizing interests in Western Europe: pluralism, corporatism, and the transformation of politics* (Camebridge 1981).
- Berkhout, J., M. Hanegraaf, en C. Braun, 'Is the EU different, comparing the diversity of national and EU-level systems of interest organisations', *West European Politics* 40:5 (2017) 1109-1131.
- Bitonti, A., en P. Harris, *Lobbying in Europe, Public affairs and the lobbying industry in 28 EU countries* (Londen 2017).
- Blom J.C.H en E. Lamberts eds., *Geschiedenis van Nederland* (Amersfoort 1993).
- Bootsma, Peter en Willem Breedveld, *De verbeelding aan de macht, het kabinet-Den Uyl 1973-1977* (Zeist 1999).
- Böhl, Herman de Liagre, 'Consensus en polarisatie, de kwaliteit van de democratie 1945-2000' in: Remieg Aerts e.a. eds., (Amsterdam 2013) 285-346.

- Bots, A.C.A.M., 'Geschiedenis en duurzaamheid, iets met elkaar van doen?', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 115: 2 (2002) 231-253.
- Boivin, Bertus, *Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid, opkomst, ontwikkeling en betekenis van Nieuw Links* (Deventer 1978).
- Bouma, Joop, *Het rookgordijn, de macht van de Nederlandse tabaksindustrie* (Amsterdam/Antwerpen 2001).
- Bosmans J. en A. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011).
- Breeman, G. E. en A. Timmermans, *Politiek van de aandacht voor milieubeleid: een onderzoek naar maatschappelijke dynamiek, politieke agendavorming en prioriteiten in het Nederlandse milieubeleid* (Wageningen 2008).
- Breeman G.E., A.R.P.J. Dewulf, W.D. Pot en A. Timmermans, 'Evolutie van het klimaatvraagstuk: agendadynamiek en framing van het klimaatprobleem in de media', *Bestuurskunde* 4 (2009) 27-37.
- Broderick, R., 'Playing politics.' *Minnesota Medicine* 87: 10 (2004) 22-6.
- Carroll, Archie B. en A. K Buchholtz, *Business & society: ethics, sustainability, and stakeholder management* (Mason 2012).
- De Figueiredo John M., 'Lobbying and Information in Politics', *Business and Politics*, Vol. 4: 2 (2002) 125-129.
- Cramer, J., *De groene golf, geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging* (Utrecht 1989).
- Daalder, H., *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen 1974).
- deCourcy, M., *Money & politics: who owns democracy?* (Dubuque 2000).
- Dekker, Jos, *Dynamiek in de Nederlandse natuurbescherming* (Wageningen 2002).
- Dionigi, M.K., *Lobbying in the European Parliament, the battle for influence* (Kopenhagen 2017).
- Dodds, F., M. Strauss, *How to lobby at intergovernmental meetings: mine's a caffe latte* (Londen 2004).
- Donahue, A.M., *Ethics in politics and government* (New York 1989).
- Duyvendak, J.W., H.A. van der Heijden, R. Koopmans en L. Wijmans eds., *Tussen verbeelding en macht, 25 jaar sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992).
- Duyvendak J.W., 'Een beweging zonder natuurlijke vijand? Over de strategische dilemma's van de milieubeweging', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 23:1 (1996) 144-169.

- Eijnatten, J. van, en F. Lieberg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006).
- European Consortium for Political Research, *Cabinets and coalition bargaining: the democratic life cycle in Western Europe* (Oxford 2000).
- Giger, N. en H. Klüver, 'Voting Against Your Constituents? How Lobbying Affects Representation', *American Journal of Political Science* vol 60: 1 (January 2016) 190-205.
- Glasbergen, Pieter, 'The green polder model: institutionalizing process in strategic environmental decision-making', *European Environment* 12 (2002) 303- 315.
- Goris, Yannicke en Wim van Meurs, 'Geitenwollensokken, vogelaars en plofkippen', *Ex Tempore* 33:2 (2014) 102-118.
- Glasbergen, P., ed. *Milieubeleid, theorie en praktijk* (Den Haag 1989).
- Glasbergen P., 'The green polder model: institutionalizing multi-stakeholder process in strategic environmental decision-making', *European Environment* 12 (2002) 303-315.
- Gortzak, W., ed., *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl, gesprekken met PvdA-bewindslieden* (Deventer 1978).
- Gorter, H.P., *Ruimte voor natuur (80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst)* ('s Gravenland 1986).
- Groninger Waterschapsbond, *Dollardwerken: nota van de Groninger Waterschapsbond* (Wageningen 1973).
- Hajer, Maarten en Wystke Versteeg, 'Het milieu als institutioneel vraagstuk' in: Jan Willem Duyvendak, Carolien Bouw, Klarita Gerxhani en Olav Velthuis eds., *Sociale kaart van Nederland, over instituties en organisaties* (Den Haag 2013) 177-188.
- Heijden, Hein-Anton Van der, 'milieubeweging in de twintigste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis-RBHC*: 3 (2004) 445-483.
- Heijden, Hein-Anton van der, 'Van kleinschalig Utopisme naar post giro-activisme? De milieubeweging 1970-1990' in: Jan Willem Duyvendak e.a. ed., *Tussen verbeelding en macht, 25 jaar sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1991) 77-98.
- Heijden, Hein-Anton van der, *Tussen aanpassing en verzet: milieubeweging en milieudiscours* (Amsterdam 2000).
- Inglehart R., *The Silent Revolution Changing Values and Political Styles Among Western Publics* (Princeton 1977).

- Jamison, Andrew, Roy Eyerman, Jacqueline Cramer en Jeppe Læssøe, *New environmental consciousness* (Edinburgh 1991).
- Kenny, J., 'Sustaining Influence: The green lobby has forced papermakers to address the issue of sustainability', *Pulp and paper international* 38: 10, (1996) 58-61.
- Huitema, Dave, 'In een groen, groen polderland: De mix tussen corporatisme en lobbyisme in het Nederlandse milieubeleid', *Beleid en maatschappij* 4 (2005) 199-210.
- Klein, Marian van der en Saskia Wieringa, eds., *Alles kon anders, protestrepertoires in Nederland, 1965-2005* (Amsterdam 2006).
- Klüver, H., *Lobbying in the European union: interest groups, lobbying coalitions and policy change* (Oxford 2013).
- Koerts, A., *Onze vrouw in Den Haag, Machten, spelers, spel lobby* (Amsterdam 1985).
- Koppen, Kris van, *Echte natuur. Een sociaaltheoretisch onderzoek naar natuurwaardering en in de moderne samenleving* (Wageningen 2002).
- Köppl, P., 'Green lobbying: is sustainability more than a new frame for old-style lobbying? A consultant's personal point of view', *Journal of Public Affairs* 12:3 (2012) 177–180.
- Kriesi, Hanspeter, Ruud Koopmans, Jan Willem Duyvendak, Marco Marco G. Giugni, *New social movements in western Europe, a comparative analysis* (Londen 1995).
- Laan., G.J. en R. Robijns, *De energielobby* (Baarn 1982).
- Laumann E. O. en D. Knoke, *The organizational state: social choice in national policy domains* (Winconsin 1987).
- Leroy, Pieter, 'De ontwikkeling van het milieubeleid en de milieubeleidstheorie' in: P. Glasbergen ed., *Milieubeleid, een beleidswetenschappelijke inleiding* (Den Haag 1994).
- Leroy, Pieter, 'Milieubeweging en milieubeleid', in: P. Glasbergen ed., *Milieubeleid, theorie en praktijk* (Den Haag 1989) 57-80.
- Leroy, Pieter en Antoon De Geest, *Milieubeweging en milieubeleid* (Antwerpen 1985).
- Lijphart, A., *Patterns of democracy, government forms and performance in thirty-six countries* (Yale 1999).
- Linden B. van der, 'Duurzaamheid en andere waarden', *Podium voor bio-ethiek* 19:1 (2012) 6-9.
- Loo H van der., E. Snel en B. van Steenbergen, *Een wenkend perspectief? Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen* (Amersfoort 1984).

- Luyendijk, J., *Je hebt het van mij, maar..., een maand aan het binnenhof* (Amsterdam 2010).
- Martinez, J.M.M., *Environmental sustainability and American public administration: past, present, and future* (Lanham 2016).
- Marques, C.J. en P. Utting, *Business, politics and public policy, implications for public development* (Londen 2010).
- Meadows D.H., D.L. Meadows., J. Randers. en W.W Behrens III., *The limits to growth; A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind* (New York 1972).
- Meer F. van der, Jos Raadschelders en Toon Kerkhoff 'Van nachtwakersstaat naar waarborgstaat, proliferatie en vervlechting van het Nederlands openbaar bestuur in de lage lange twintigste eeuw (1880-2005)' in: Pieter Wagenaar e.a. eds., *Duizend jaar openbaar bestuur in Nederland, van patrimoniaal bestuur naar waarborgstaat* (Bussum 2011).
- Meeus, T.J., *Haagse invloeden, Hoe de Nederlandse politiek echt werkt* (Amsterdam 2015).
- Miller, C., *Lobbying, Understanding and influencing the corridors of power* (Oxford 1990).
- Müller, W.C. en K. Strom, *Coalition governments in Western Europe* (Oxford 2003).
- Munters Q.J., *De stille revolutie op het agrarische platteland, boeren en openbaar bestuur 1917-1986* (Assen/Maastricht 1989).
- Nationaal Archief, *Conceptrapport domein Natuur en milieu Onderzoeksteam, Trendanalyse 1976-2005* (z.p. 2014)
- Nas, Masja, Paul Dekker en Carlos Hemmers, *Maatschappelijke organisaties, publieke opinie en milieu, uitgave van het sociaal en cultureel planbureau* (Rijswijk 1997).
- Nelissen, N.J.M., 'Het themagericht milieubeleid' in: Pieter Glasbergen, *Milieubeleid, een beleidswetenschappelijke inleiding* (Den Haag 1994) 59-75.
- Noort, Wim van, *Bevlogen bewegingen, een vergelijking van de anti-kernenergie-, kraak- en milieubeweging* (Amsterdam 1988).
- Noort, Wim van, 'De fluctuerende milieupolitiek', *Beleid en Maatschappij* 3 (1990) 132-156.
- Nill, Jan, en R. Kemp, 'Evolutionary approaches for sustainable innovation policies: From niche to paradigm?' *Research Policy* 38 (2009) 668–680.
- Oltmans, Willem L., *Grenzen aan de groei, 75 gesprekken over het rapport van de Club van Rome* (Utrecht/Antwerpen 1973).

Partij van de Arbeid, D66, Politieke Partij Radikalen, *Keerpunt 1972: Regeerakkoord van de progressieve drie* (Amsterdam 1972).

Pedler R. H. en M.P.C.M van Schendelen, *Lobbying the European Union: companies, trade associations and issue groups* (Dartmouth 1994).

Peeters, Hans, 'Honderd jaar Vogelbescherming Nederland', *Het vogeljaar* 2:47 (1999) 66-76,

Potters, J., *Lobbying and pressure*, (Amsterdam 1992).

Ryckewaert M., *Working in the Functional City. Planning the Economic Backbone of the Belgian Welfare State 1945-1973* (Werken in de functionele stad. De planning van de economische ruggengraat van de Belgische welvaartsstaat 1945-1973) (2007 Leuven).

Research voor Beleid, *Trendanalyse milieu 1976 – 2005 eindrapport* (z.p. 2014).

Righart, Hans, 'Milieu en politiek in Nederland, 1960-1993', *Tijdschrift voor geschiedenis* 107 (1994) 331-347.

Rijksvoorlichtingsdienst, *Samenvatting beleid kabinet Den Uyl 1973-1977* (Den Haag 1977).

Saris, Frank, 'Sterns, Van dameshoedjes naar logo Vogelbescherming' in: idem, *Een eeuw vogels beschermen* (Zeist 2007) 30-79.

Schendelen M.P.C.M. van., *Gelijk hebben of winnen? Nederlandse belangenbehartiging in de Europese Unie* (Amsterdam 1995).

Schepers, S., 'Managing the politics of innovation and sustainability', *Journal of Public Affairs* 15:1 (2015) 91–100.

Scholten W., *Mooie Barend, biografie van B.W. Biesheuvel 1920-2001* (Amsterdam 2012).

Stichting Maatschappij en Onderneming, *Logistieke lobby's in Den Haag en Brussel, goederen kunnen niet lopen* (z.p. 1997).

Tellegen, Egbert, 'Oude en nieuwe milieuorganisaties', in: P. Esther ed., *Sociale aspecten van het milieuvraagstuk* (Assen 1979) 152-168.

Tellegen, Egbert, *Milieubeweging* (Utrecht 1983).

Theaker, A., *The public relations handbook* (Londen 2008).

Tilly, Charles, *Contentious performances, campaigns and social movements* (Cambridge 2008).

Timmermans, A., 'Standing apart and sitting together: Enforcing coalition agreements in multiparty systems', *European Journal of Political Research* 45 (2006) 263–283.

Timmermans, A., *High Politics in The Low Countries: Functions and Effects of Coalition Policy Agreements in Belgium and The Netherlands* (Florence 1996).

- Tjallingii S.T., 'Inventaris van de 1969 in Nederland broedende Kluten', *De levende natuur* 73:11 (1970) 251-255.
- Tjallingii S.T., *Het gevecht om behoud van de Dollard, Gevolgen inpoldering desastreus* (z.p. 1974).
- Traugott, Mark ed., *Repertoires and cycles of collective action* (Durham 1995).
- Torenvlied, René. 'Van poldermodel naar lobbymodel?' *Beleid en Maatschappij* 4 (2005)167-172.
- Uyl J.M. Den, *Inzicht en uitzicht, opstellen over economie en politiek* (Amsterdam 1978).
- Watts, D., *Pressure groups* (Edinburgh 2007).
- Werkgroep Dollard, *De Dollard bedreigd* (Harlingen 1973).
- Westerman, Frank, *De graanrepubliek* (Amsterdam/Antwerpen 1999).
- Windt, Henny van der en Dirk Bogaert, 'Veranderingen in discoursen en strategieën van Vlaamse en Nederlandse natuurbeschermers tussen 1945 en 2005', *Brood & Rozen: Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen* 3 (2009) 133-164.
- Windt, Henny Van der, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Groningen 1995).
- Zanden, Jan Luiten van en Simon Wybren Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993).

Gebruikte archieven

Afkomstig van:

International Institute of Social History, Amsterdam, Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht), inventory number 2243:

- 'Advertentie Vrij Nederland november 1973', *Vrij Nederland*.
- 'Vanavond op televisie: inpolderen Dollard wekt protesten', onbekende krant 20 november 1973.
- Brief aan minister Udink door Stichting Natuur en Milieu en Werkgroep Dollard 12 januari 1972.
- Brief aan het kabinet d.d. 21 november 1972.
- Brief van Stichting Natuur en Milieu en de Vogelbescherming aan de minister van Verkeer en Waterstaat van 18 juni 1973.

- Rapportage van Rijksplanologische Commissie d.d. 31 oktober
- Persbericht Werkgroep Dollard 1973.
- Brief van Stichting Natuur en Milieu en de Vogelbescherming aan de minister van Verkeer en Waterstaat van 18 juni 1973.
- Persbericht door Werkgroep Dollard 19 oktober 1973.
- Brief van Stichting Natuur en Milieu d.d. 5 november 1973 aan de minister van Verkeer en Waterstaat Westerterp.
- Brief aan de minister van Verkeer en Waterstaat Westerterp door Nijhoff.
- Memorandum van de Staatssecretaris van CRM Meijer d.d. 7 december 1973.
- Verslag van de bespreking op 11 februari 1974 op verzoek van de Staatssecretaris.
- Brief aan de minister president door Stichting Natuur en Milieu d.d. 22 maart 1974.
- Brief aan de Ministerraad 5 februari 1974 door Waddenvereniging.
- 'Regering spaart vogels in Dollard, kabinet kiest voor binnendijks kanaal', Trouw (12-7-1974).
- Brief aan de Staatssecretaris van de Nederlandse Vereniging tot bescherming van vogels.
- Brief van de Werkgroep Dollard d.d. 20 augustus 1974.

Gebruikte Kamerstukken

HTK, 1975-1976, Nota inzake selectieve groei (Economische Structuurnota), Tweede Kamer, Kamerstuk 13 ondernummer 955, 8.

HEK, 1965-1966, bijlage nr. 111, 'Natuurbeschermingswet', Kamerstuknummer 6764, ondernummer 182, p. 1-6.

HTK, 1902-1903, bijlage nr. 225, 'Ontwerp van wet houdende bepalingen omtrent het ondernemen van droogmakerijen en indijkingen', Kamerstuknummer 26, ondernummer 26.

HTK, 1972-1973 'Regeringsverklaring kabinet-Den Uyl', p. 1569.

Gebruikte (online)kranten

'Oost-Groningers bepleiten uitvoerig Dollardplan. Tegenstanders komen vooral van elders', *Reformatisch Dagblad* (2 oktober 1973) 4.

Rik van der Veen, 'Een keerpunt op de Dollard', *Dagblad van het Noorden* (12 juni 2017).

'Foodwatch: 'AH-label puur&eerlijk misleidt'', *Volkskrant* (14 Augustus 2013)
<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/foodwatch-ah-label-puur-eerlijk-misleidt-~bc497c55/> (geraadpleegd 21-8-2018).

Marco Groot, 'Duurzaamheid? Bestaansrecht!', *Financieel Dagblad*, (17 april 2017),
<https://fd.nl/beurs/1197919/duurzaamheid-bestaansrecht#> (geraadpleegd 10-5-2018).

Lex Veldhoen, 'De sluis bij Termunten', *NRC Handelblad* (30 juni 1994).
<https://www.nrc.nl/nieuws/1994/06/30/de-sluis-bij-termunten-7230342-a1275055>
(geraadpleegd 23-8-2018).

Gebruikte weblinks

IvCB, public affairs & stakeholder management, 'Meer erkenning voor duurzame koplopers',
https://ivcb.nl/portfolio_page/meer-erkenning-voor-duurzame-koplopers/
(geraadpleegd 12-5-2018).

'Jonge politici tekenen manifest voor duurzaamheid', *NOS* (22 februari 2017),
<https://nos.nl/artikel/2159551-jonge-politici-tekenen-manifest-voor-duurzaamheid.html> (geraadpleegd: 26-1-2018).

'Betekenis duurzaam', *Onze taal*, <https://onzetaal.nl/taaladvies/duurzaam> (geraadpleegd 10-5-18).

De verhalen van Groningen, De 'kluutcrisis': over het Dollardkanaal dat er niet kwam,
<https://www.deverhalenvangroningen.nl/alle-verhalen/de-kluutcrisis-opkomst-en-ondergang-van-het-dollardkanaal> (geraadpleegd: 13-5-2018).

Stichting natuur en milieu—Over ons, <https://www.natuurenmilieu.nl/over-ons/doel-aanpak/> (geraadpleegd 21-8-2018).

Politiek en Parlement, het kabinet-Den Uyl (1973-1977),
https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw9/kabinet_den_uyl_1973_1977
(geraadpleegd 20-8-2018).